

O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI AWIL HA'M SUW XOJALIG'I
MINISTRILIGI
TASHKENT MA'MLEKETLIK AGRAR UNIVERSITETI
NO'KIS FILIALI
«EKONOMIKA HA'M AWIL XOJALIG'IN BASQARIW» KAFEDRASI

BAKALAVRIAT 5420100 FERMER XOJALIG'IN BASQARIW HA'M
JURITIW BAG'DARI 4-KURS STUDENTI

Abdullaev Daniyar Nurillaevichtin'

PITKERIW QA'NIGELIK JUMISI

Tema: Suwg'arilatug'in jerlerden paydalaniwdi jaqsilawdin`
ekonomikaliq na'tiyjeliligi

Basshi:

«Ekonomika ha'm awil xojalig'in
basqariw» kafedrası dotsenti, e.i.k.

dots. A. Inyatov

«Jumis ko`rip shig`ildi ha'm qorg`awg`a jiberildi»

Ekonomika ha'm awil xojalig'in
basqariw» kafedrası baslig'i,
e.i.k. A.S.Shamshetov
2015 jil «___» _____

Zootexniya fakulteti dekani,
dotsent R.Jumashev
2015 jil «___» _____

No`kis-2015 jil.

MAZMUNI

KIRISIW	3
 I-BAP. AWIL XOJALIG'INDA SUWG'ARILATUG'IN JERLERDEN PAYDALANIWDIN EKONOMIKALIQ NA'TIYJELILIGIN ARTTIRIWDIN' TEORIYA LIQ TIYKARLARI	 6
1.1. «Alisher» fermer xojalig'inin' sho'lkemlestirishlik - ekonomikaliq minezlemesi	6
1.2. Awil xojalig'inda jerden paydalaniwdin' ekonomikaliq na'tiyjeliligin arttiridvin' teoriyalig tiykarlari	13
1.3. Awil xojalig'i sub'ektlari is ha'reketi sha'rayatinda jerden paydalaniwdin' ekonomikaliq na'tiyjeliligi ko'rsetkishleri sistemasi	24
 II-BAP. MIYNET RESURLARIN QA'LIPLESTIRIW HA'M OLARDIN NA'TIYJELILIGIN ARTTIRIW JOLLARI	 33
2.1. Materialliq-texnika resurslarinin' qa'liplesiw qa'siyetleri ha'm olardan paydalaniw na'tiyjeliligin asiriw mashqalalari	33
2.2. Tiykarg'i ha'm aylanba qurallarinin' o'z-ara optimal salistirmalari ha'm olardin' o'ndiris na'tiyjeliligine ta'sirin aniqlaw	42
 JUWMAQLAW	 50
 PAYDALANG'AN A'DEBIYATLAR DIZIMI	 53

KIRISIW

Temanin` aktualig`i. Awil xojalig`in reformalaw fermer xojaliqlarina bekitilgen jer uchastkalarin optimallastiriw, paxta ha`m g`a`llenin` satip aliw bahalarin arttiriw a`melge asiriliw atirg`an izbe iz isler na`tiyjesinde ekonomikamizdin` agrarliq sektorinda strukturaliq sapa o`zgerisleri ju`z bermekte. Fermer xojaliqlarinda paxta ha`m g`a`lle siyaqli ha`m strategiyaliq a`hmiyetli awil xojaliq eginleri menen bir qatarda miywe ovosh sharwashiliq qus o`siriwshilik ha`m baliqshiliq salalarinda o`ndiris ko`lemi sezilerli da`rejede o`sti, qayta islew tarmaqlari ha`m ishki bazardi go`sh, su`t ovosh siyaqli en` a`hmiyetli aziq awqatliq ha`m basqada awil xojaliq o`nimleri menen ja`nede ko`birek toltiriw ushin bekkem shiyki zat bazasi jaratilmag`a. Awil xojalig`i islep shig`ariwin reformalaw, en` aldin-ala o`nim jetistiriwshi diyxan materialliq ma`pdarlig`i ha`m ekonomikalig` erkinligin ta`miyinlew arqali bar agrar resurslardan paydalaniw ekonomikalig` na`tiyjeliligini asiriw bag`darindag`i qural esaplanadi. Onin` tu`birinde bolsa ma`mleket xalqinin` o`sip bariwshi mu`ta`jliklerin ishki imkaniyatlar esabina sapali ha`m qarag`anda arzan awil xojalig`i o`nimleri menen jeterli da`rejede qandiriw, awil xojalig`inda ba`nt bolg`anlardin` da`ramatin asiriw esabina mu`na`sip turmis sha`rayati jaratiw ka`bi iri sotsialliq-ekonomikalig` ma`seleler jatadi.

Bul barada, Prezidentimiz I. A. Karimov atap o`tkenindey, «...Egin maydanlarinin` aqilg`a muwapiq strukturasin jaratiwg`a, paxta egin maydanlari salmag`in kemeyttiriwge, aziq-awqat eginleri, en` aldin-ala, da`n jetistiriwdi ko`beyttiriwge qaratilg`an...» ilajlardi a`melge asiriw za`ru`rligi artip barmaqta.

Bar bolg`an jer-suw resurslarinan u`nemli paydalaniw, mu`ta`jge qarag`anda kemeyip barip atirg`an awil xojalig`i jerleri o`nimdarlig`in asirip bariw menen birge o`nim jetistiriw ko`lemin jer maydani birliginen en` ko`p payda aliw maqsetine boysindiriw ma`selesi a`hmiyetli mashqalag`a aylanmaqta.

Respublikamizda xaliq sani artiw ha`m jer maydanlarin mu`ta`jge qarag`anda kemeyiwi sebepli jan basina tuwri keletug`in suwli jerler azayip barmaqta. Awil

xojalig`i jerleri xaliqqa u`y-jay quriw ushin ajratiliwi, sanaat ha`m sotsialliq taraw ob`ektleri quriliwi ba`nt qiliniwi da jer resurslari kemeyiwine alip kelmekte. Usi menen birgelikte uzaq jillar dawaminda eginlerdi almaslap egiw sistemasi isten shig`iwi na`tiyjesinde topiraq meliorativ jag`dayi jamanlasiwi, o`nimdarlig`i pa`seyip bariwi ka`bi unamsiz jag`daylar ju`z bermekte. Bul bolsa awil xojalig`inda jaramli jerlerden paydalaniw na`tiyjeliligin asiriw sistemasin engiziwdi talap etedi.

Ha`zirgi payitta awil xojalig`inda jer resurslarinan paydalaniw na`tiyjeliligin asiriw keshiktirip bolmaytug`in waziypa esaplanadi. Usi ta`repten de tu`rli xojaliq ju`ritiw tu`rindegi xojaliqlar shen`berinde jerden na`tiyjeli paydalaniw ha`m egin maydanlari esabinan maksimal da`rejede payda aliwdi ta`miyin etiwshi ekonomikalik dizim jaratiw barisinda ilimiy tiykarlang`an usinis ha`m talaplar islep shig`iw za`ru`rligi bul temanin` a`hmiyetliligin an`latadi.

Izertlew din` maqseti ha`m waziypasi. Pitkeriw jumistin` tiykarg`i maqseti ekonomikani erkinlestiriw sha`rayatinda tu`rli xojaliq ju`ritiw tu`rindegi awil xojalig`i sub`ektlerinde eginlerdi jaylastiriwdi optimallastiriw arqali jer resurslarinan paydalaniw olardin` ekonomikalik na`tiyjeliligin asiriw boyinsha ilimiy tiykarlang`an talap ha`m usinislari islep shig`iwdan ibarat.

Izertlew din` maqsetine erisiw ushin to`mendegi waziypalardi sheshiw ko`zde tutilg`an:

- bazar sha`rayatinda awil xojalig`i islep shig`ariwinin` o`zine ta`n qa`siyetleri, eginlerdi jaylastiriwg`a ta`sir etiwshi faktorlar ha`m tiykarg`i sha`rt-sha`rayatlar u`yrenilip, usi tiykarinda teoriyalik sheshimler tayarlaw;
- tu`rli xojaliq ju`ritiw formasindag`i awil xojalig`i ka`rxanalarinda jerden paydalaniw ekonomikalik na`tiyjeliligi ko`rsetkishleri sistemasin jetilistiriw boyinsha usinislari islep shig`iw;
- awil xojalig`i jerlerinen paydalaniw na`tiyjeliligine baha berilip, eginler qurami ha`m olardi jaylastiriwdin` ha`zirgi jag`dayi analizi tiykarinda bar kemshilikler aship beriw;

- awil xojalig'i eginleri quramin optimallashtirish arqali jerden paydalaniwdin' ekonomikalik na'tiyjeliligin asiriy perspektivalari boyinsha usinislari islep shig'iw bolip tabiladi.

Izertlew predmeti. Bazar ekonomikasi sha'rayatinda agrar resurslardin' u'lken payda keltiretug'in ha'm islep shig'ariw potentsialina erisiw imkaniyatini ta'miyinleytug'in alternativali quramlarin tiykarlaw ja'ne de olardi a'meliyatqa qollaw arqali awil xojalig'i o'nimlari o'ndirish ko'lemlerin ko'beyttirish ha'm na'tiyjeliligin arttirish perspektivalarin belgilew mashqalalari bolip esaplanadi.

Izertlew ob'ekti sipatinda Qarao'zek rayoni «Alisher» fermer xojalig'inin' mag'liwmatlari alindi.

Pitkeriw jumisinin' du'zilisi. Qa'nigelik jumisi kirisiw, eki bap, juwmaqlaw ha'm paydalanilg'an a'debiyatlar diziminen ibarat.

Kirisiwde ha'zirgi ku'nde jumistin' aktualligi, jumistin' maqseti ha'm waziypalari, du'zilisi ko'rsetilip berilgen.

Jumistin' birinshi babi «Awil xojalig'inda jerden paydalaniwdin' ekonomikalik na'tiyjeliligin arttirishdin' teoriyalik tiykarlari» dep atalip bul bapta awil xojalig'i o'ndirish jaylastirishg'a ta'sir etiwshi tiykarli faktorlari, awil xojalig'i sub'ektlari is ha'reketi sha'rayatinda jerden paydalaniwdin' ekonomikalik na'tiyjeliligi ko'rsetkishleri dizimi berilgen.

Pitkeriw jumisinin' ekinshi babi «Bazar ekonomikasina o'tiw sha'rayatinda materialliq-texnika ha'm miynet resurslarini qaliplestirish ha'm olardin' na'tiyjeliligin arttirish jollari» dep atalg'an bolip bul bapta materialliq-texnika resurslarinin' qaliplestirish o'zgeshelikleri ha'm olardan paydalaniw na'tiyjeliligin asiriy mashqalalari, tiykarli ha'm aylanba qurallarinin' o'z-ara optimal salistirmalari ha'm olardin' o'ndirish na'tiyjeliligine ta'sirin aniqlaw jollari analizlengen.

Pitkeriw jumisinin' juwmaqlaw bo'liminde pitkeriw jumisine tiyisli uliwma pikirler ha'm usinislari berilgen.

**I-BAP. AWIL XOJALIG`INDA SUWG`ARILATUG`IN JERLERDEN
PAYDALANIWDIN EKONOMIKALIQ NA`TIYJELILIGIN
ARTTIRIWDIN` TEORIYaLIQ TIYKARLARI**

**1.1. «Alisher» fermer xojalig`inin` sho`lkemlestiriwshilik - ekonomikalig
minezlemesi**

Pitkeriw qa`nigelik jumisin tayarlaw dawaminda «Alisher» xojalig`inin` keyingi jillardag`i esap ha`m esabat materiallarinan paydalanildi.

Endi biz 1.1-keste «Alisher» fermer xojalig`inin` buxgalteriya balansinin` aktiv statyalarinin` analizi keltirip o`temiz.

1.1-keste

**«Alisher» fermer xojalig`inin` buxgalteriya balansi aktiv statyalarinin`
analizi**

Qarjilardin` qurami	2013 jil		2014 jil		O`zgerisi (+;-)		
	Summa, min` swm	Sal- mag`i , %	Summa , min` swm	salma g`i, %	Summa, min` swm	salmag , %	2014 jil 2013 jilg`a salistirmali o`simi
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8=6/2*100
1.Uzaq mu`ddetli aktivler	25000	17,3	37000	10,9	12000	-6,4	-48,00
2.Ag`imdag`i aktivler	119600	82,7	301500	89,1	181900	+6,4	+152,1
Sonin` ishinde:	-	-	-	-	-	-	-
a) tovar- materialliq awisiqlar	25116	21,0	31959	10,6	+6843	-8,6	-27,2
b) pul qarjilari ha`m qisqa mu`ddetli qoyilmalar	22245,6	18,6	76581	25,4	54335,4	+6,8	+244,2
v) kelesi da`wir qarejetler	-	-	-	-	-	-	-
g) debitorlar	72238,4	60,4	192960	64	120721,6	3,6	+167,1
Balans aktivi-nin` ja`mi	144600	100	338500	100	193900	-	+134,1

Joqaridag`i keste mag`liwmatlarinan ko`rinip turipti, biz analiz qilib atirg`an «Alisher» fermer xojalig`inda u`yrenilip atirg`an ag`imdag`i da`wirde ja`mi

aktivler summasi 193900 min` swmg`a yamasa 134,1 protsentke ko`beygen. Aktivlerdin` ko`beyiwin unamli bahalag`an halda, mag`liwmatlarg`a itibar qilaturg`in bolsaq, aktivlerdin` ko`beyiwi tiykarinan ag`imdag`i aktivlardin` 181900 min` swmg`a artqanlig`i esabina bolg`an. Usi fermer xojalig`inin` uzaq mu`ddetli aktivleri bolsa 12000 min` swmg`a ko`beygen. Soni esapqa alg`an halda, ag`imdag`i aktivler quramin u`yrenetug`in bolsaq, ag`imdag`i jil aqirinda o`tken jilg`a salistirg`anda tovar - materialliq rezervler 8,6 % ke kemeygen, yag`niy bul 6843 min` swmdi quraydi. Fermer xojalig`inda debitorliq qarizlari 2013 jilda 72238,4 min` swmdi, 2014 jilda bolsa 192960 min` swmdi qurag`an. Yag`niy, 120721,6 min` swmg`a artqanlig`i unamsiz jag`day sipatinda bahalaw lazim.

1.2-keste

«Alisher» fermer xojalig`inda buxgalteriya balansi passiv statyalari analizi

Qarjilardin` qurami	2013 jil		2014 jil		O`zgerisi (+;-)		
	Summa, min` swm	Sal-mag`i, %	Summa, min` swm	Sal-mag`i, %	Summa, min` swm	Sal-mag`i, %	2014 jil 2013 jilg`a salistirmali o`simi
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8=6/2*100
1.O`z qarjilarinin` derekleri	126960	87,8	122876	36,3	-4084	-51,5	-3,22
2.Minetlemeler	17640	12,2	215624	63,7	197984	+51,5	+1122,23
Sonin` ishinde	-	-	-	-	-	-	-
a) Uzaq mu`ddetli minnetlemeler	-	-	-	-	-	-	-
b) Ag`imdag`i minetlemeler	17640	100	215624	100	197984	-	+1122,23
Balans passivini` ja`mi	144600	100	338500	100	193900	-	+134,1

1.2-keste mag`liwmatlarinan ko`rinip turg`aninday, fermer xojaliq mu`lki ha`m qarjilarinin` kelip shig`iw derekleri balanstin` passivinde ko`rsetiledi. Biz analiz qilib atirg`an «Alisher» fermer xojalig`inda ag`imdag`i ja`mi passivler 2013-jili 144600 min` swdi qurasa, al 2014-jilg`a kelip 338500 min` swmdi qurag`an,

yag'niy jildin' basina salistirg'anda jil aqirinda ja'mi passivler summasi 193900 min' swmg'a yamasa 132,1 protsentke o'sken.

1.3-keste

«Alisher» fermer xojalig'inda tovar-materialliq rezervlerin qaplawg'a tiyisli derekler menen ta'miyinlengenlik analizi

Ko'rsetkishler	2013 jil	2014 jil	Ayirmashiliq (+, -)
1. O'z qarjilarinin' derekleri	126960	61438	-2042
2. Uzaq mu'ddetli aktivler	25000	18500	6000
3. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg'a tiyisli o'z qarjilarinin' derekleri	101960	85876	-16084
4. Uzaq mu'ddetli kredit ha'm qariz	-	-	-
5. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg'a tiyisli o'zlik ha'm uzaq mu'ddetli qariz derekleri	101960	85876	-16084
6. Qisqa mu'ddetli kredit ha'm qarizlar	22245,6	76581	+54335,4
7. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg'a tiyisli ja'mi derekler	124205,6	162457	+38251,4
8. Tovar-materialliq rezervlerdi ja'mi	25116	31959	1501
9. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg'a o'z dereklerinin' jeterliligi (+) yamasa jetispewshiligi (-)	+76844	+53917	+22927
10. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg'a o'z ha'm uzaq mu'ddetli qariz dereklerinin' jeterliligi (+) yamasa jetispewshiligi (-)	+76844	+53917	+22927
11. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg'a ja'mi dereklerinin' jeterliligi (+) yamasa jetispewshiligi (-)	+99088	+130498	+31410

Bul o'sim qaysi dereklerdin' esabinan o'skenligin ko'rgenimizde biz minnetlemelerdin' 197984 min' swmg'a artqanligina guwa bolamiz. Fermer xojalig'inda mal-mu'lkti qurawshi dereklerdin' bunday ta'rtipte ko'beyiwin unamli jag'day sipatinda bahalaw lazim. Biraq, usi derekler qaysi derekler esabinan ko'beygenligine o'z-aldina a'hmiyet qaratiw maqsetke muwapiq esaplanadi. Yag'niy, dereklerdn' ko'beyiwi, o'z qarjilari esabinanba yamasa qariz derekleri esabinan ekenligin aniqlaw lazim. Fermer xojalig'inin' mag'liwmatlarinan

ko'rinedi, fermer xojalig'inda ag'imdag'i jil aqirinda o'z qarjilari derekleri jil basina qarag'anda 4084 min' swmg'a yamasa 3,22 % ke keymegen. Bunday na'tiyjeni xojaliq ushin unamsiz bahalamaq lazim. Sebebi, o'z qarjilari dereklerinin pa'seyiwi xojaliqtin' finansliq g'a'resizliginin' kemeyiwine, to'lew qa'bilietinin' pa'seyiwine ha'mde xojaliqtin' sotsialliq-ekonomikalik rawajlaniwina keriy ta'sir ko'rsetedi.

Usi joqarida keltirilgen kestede rezerv ha'm qa'rejetlerdi qaplawg'a o'zinin' dereklerinin' jeterliligini aniqlaw metodi keltirilgen bolip, kestede «Alisher» fermer xojalig'inda tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg'a tiyisli derekler menen ta'miyinlengenlik jag'dayinin' analiz qilg'animizda to'mendegi na'tiyjelelerge erisildi: bul analiz qilinip atirg'an xojaliqta esabat jili basina qarag'anda jil aqirinda 4084 min' swmg'a o'z qarjilari derekleri azayg'anin, uzaq mu'ddetli aktivler bolsa jil basina qarag'anda 12000 min' swmg'a kemeygen.

Sol sebepli, xojaliqta ag'imdag'i jil aqirina kelip tovar - materialliq rezervlerin qaplawg'a tiyisli o'zinin' qarjilari ko'lemi 4084 min' swmg'a kemeygen. Xojaliqta ag'imdag'i jil basinda ha'm aqirinda uzaq mu'ddetli minnetlemeler bolmag'an. Qisqa mu'ddetli minnetlemeler bolsa 2013 jil jag'dayina 22245,6 min' swm bolg'an bolsa 2014 jilg'a kelip 765804 min' swmdi qurag'an, yamasa qisqa mu'ddetli minnetlemeleri 54335,4 min' swmg'a ko'beygen, bunday jag'day bolsa xojaliqtin' tovar-materialliq rezervlerin qaplawg'a tiyisli dereklerin' artiwina ta'sir etken. Bunday na'tiyjeler ha'zirgi bazar ekonomikasi sharayatinda onshaliq jaqsi na'tiyje dep esaplanilmaydi.

1.4-keste mag'liwmatlarinan ko'rinedi, u'yrenilip atirg'an da'wirde biz analiz qilinip atirg'an «Alisher» fermer xojalig'inda debitorliq minnetlemelerin' jag'dayi o'tken jildin' usi da'wirine qarag'anda 120721,6 min' swmg'a asqan. A'yne waqitta o'nim (jumis, xizmet)ler satiwidan taza tu'sim de o'tken jilg'a qarag'anda, esabat jilinda 83760 min' swmg'a artqani gu'zetilmekte.

1.4-keste

**«Alisher» fermer xojalig`inin` debitorliq qarizlarinin` aylaniwshan`lig`i
analizi**

Ko`rsetkishler	2013 jil	2014 jil	Ayirmashilig`i (+;-)
1	2	3	4
1. Ja`mi debitorliq qarizlari, min` swm	72238,4	192960	+120721,6
2. O`nim (jumis xizmet)ler satiwdan taza tu`sim, min` swm	47640	125400	+83760
3. Ag`imdag`i aktivler, min` swm	119600	301500	+181900
4. Mu`ddetti o`tken debitorliq qarizlari, min` swm	-	-	-
5. Debitorliq qarizlarinin` aylanis koeffitsienti	0,65	0,68	+0,03
6. Ag`imdag`i aktivler quraminda debitorliq qarizlari u`lesi, %	0,64	0,64	0,00
7. Mu`ddetti o`tken debitorliq qarizlari u`lesi, %	-	-	-

Usilar qatarinda «Alisher» fermer xojalig`inda ag`imdag`i aktivlerdin` ja`mi summasi bolsa 181900 min` swmg`a kemeygenin ko`riw mu`mkin. O`nim satiwdan taza tu`simnin` artiw na`tiyjesinde debitorliq qarizlarinin` o`ndiriliw da`wiri o`tken jilg`a qarag`anda kemeygen. Yag`niy, debitorliq minnetlemelerinin` o`ndirip aliniwi anag`urlim tezlesken. Sonday-aq, xojaliqta ag`imdag`i jilda debitorliq qarizlarinin` aylanis koeffitsienti o`tken jilg`a qarag`anda 0,03 koeffitsientke artqanlig`in da ko`riw mu`mkin.

«Alisher» fermer xojalig`inin` basshilari debitorliq qarizlardi aylanis da`wirin ja`nede kemeytiriw ha`m olardi o`ndiriw ushin za`ru`r bolg`an shara ilajlardi a`melge asiriwi lazim boladi. Bolmasa kerisinshe xojaliqtin` finansliq jag`dayinin` jamanlasiwina alip keliwi so`zsiz.

1.5 -keste

**«Alisher» fermer xojalig`ında kreditorliq qarizlarinin` aylaniwshin`lig`i
analizi**

Ko`rsetkishler	2013 jil	2014 jil	Ayirmashiliq (+;-)
1	2	3	4
1. Ja`mi kreditorliq qarizlari, min` swm	119600	301500	+181300
2. Satilg`an o`nim (jumis, xizmet)lerdin` o`zine tu`ser bahasi, min` swm	37400	109800	+72400
3. Ja`mi minnetlemeler, min` swm	119600	301500	+181300
4. Mu`ddetti o`tken kreditorliq qarizlari, min` swm	-	-	-
5. Kreditorliq qarizlarinin` aylanis koefitsienti)	0,31	0,36	+0,05

Keste mag`liwmatlarinan ko`rinip turipti, esabat jilinda 2013 jilg`a qarag`anda kreditorliq qarizlari 181300 min` swmg`a qisqarg`an. Bul say tu`rde, satilg`an o`nimlerdin` o`ndiristin` o`zine tu`ser bahasi bolsa 2014 jilda 72400 min` swmg`a o`skan. Bulardin` na`tiyjesinde xojaliqta kreditorliq qarizlarinin` aylanis koefitsienti 2013 jilg`a 0,31 koefitsientten 2014 jilg`a kelip 0,36 koefitsientke shekem o`skan. Yag`niy, kreditorliq qarizlarinin` aylaniwshan`lig`i o`tken jilg`a qarag`anda anag`urlim texlesken. Bunday ko`rsetkishlerdi xojaliq ushin unamli jag`day sipatinda bahalasaq boladi.

Uliwma alg`anda «Alisher» fermer xojalig`ında 2014 jilda to`lew qa`bilietinin` jamanlasip atirg`anlig`inan belgi beredi. Sonday eken, xojaliqtin` basshisi bar bolg`an kreditorliq qarizlar to`lemin a`melge asiriwi ha`m o`nimdi o`ndiriwdin` o`zine tu`ser bahasin pa`seyttiriw boyinsha za`ru`r shara-ilajlardı islep shig`iwi lazim dep esaplaymiz.

1.6-keste mag`liwmatlarinan ko`rip turg`animizday fermer xojalig`inin` buxgalteriyaliq ha`m statistikaliq mag`liwmatlarinan paydalanip onin` finansliq na`tiyjelerinin` du`zilisi ha`m ondag`i o`zgerislerdi izertlep ko`rgenimizde to`mendegi na`tiyjelerge erisildi.

1.6-keste

**«Alisher» fermer xojalig`inda finansliq na`tiyjelerdin` qurami, du`zilisi ha`m
dinamikaliq o`zgerislerinin` analizi**

Ko`rsetkishler	2011 jil	2012 jil	O`zgerisi (+;-)
	Summa, min` swm	Summa, min` swm	
1. O`nim (jumis, xizmet)lerdi satiwdan aling`an taza tu`sim, min` swmda	47640	131400	+83760
2. Satilg`an o`nim (jumis, xizmet)lerdin` o`zine tu`ser bahasi	37400	109800	+72400
3. O`nimdi (jumis, xizmet) satiwdan jalpi payda	10240	21600	+11360
4. Da`wir qa`rejetleri	-	-	-
5. Tiykarg`i o`ndiris xizmetinin` jalpi finansliq na`tiyjesi	10240	21600	+11360
6. Uliwma xojaliq xizmetinin` jalpi finansliq na`tiyjesi	10240	21600	+11360
7. Ayriqsha payda ha`m ziyanlar	-	-	-
8. Da`ramat salig`in to`legenge shekem payda (ziyan)	10240	21600	+11360
9. Da`ramat (payda)dan saliq ha`m basqa saliqlar	3300	3780	+480
10. Esabat da`wirindegi taza payda yamasa ziyan	36940	17820	+10880

1.6-keste mag`liwmatlarinan xojaliqta o`nim satiwdan aling`an taza tu`sim 2013 jilda 47640 min` swmda 2014 jilda bolsa 131400 min` swm bog`an yag`niy ag`imdag`i jilg`a qarag`anda 83760 min` swmg`a ko`beygen. Sonin` menen birge satilg`an o`nimlerdin` o`zine tu`ser bahasi da 72400 min` swmg`a ko`beyip ketken. Bunin` na`tiyjesinde o`nim (jumis, xizmet) satiwdan jalpi payda 2013-jilda 6940 min` swmda, 2014-jilda bolsa 17820 min` swmda qurag`an bolip, yag`niy 10880 min` swmg`a ko`beygenligin ko`remiz.

1.2. Awil xojalig'i o'ndirisi jaylastirivg'a ta'sir etiwshi tiykarg'i faktorlar

Awil xojalig'i o'ndirisi xaliq xojalig'inin' basqa tarmaqlari qatari jumisshi ku'shi ha'm islep shig'ariw qurallarinin' o'nimler islep shig'ariwdag'i sintez protsessin o'zinde sa'wlelendiriw menen birge tek g'ana awil xojalig'ina g'ana ta'n bolg'an qa'siyetlerge de iye. Usi qa'siyetlerdi ha'r ta'repleme u'yrenip, islep shig'ariwdi olarg'a sa'ykes ra'wishte du'ziw g'ana ko'zlengen na'tiyjelerge erisiw ushin jag'day jaratadi. Bul qa'siyetler tiykarinan to'mendegilerden ibarat:

- awil xojalig'inda jer almastirip bolmaytug'in tiykarg'i o'ndiris qurali g'ana emes, miynet predmeti de bolip tabiladi. Islep shig'ariw qurallari ja'rdeminde jerge islew beriledi, og'an ta'sir etiw na'tiyjesinde materialliq bayliqlar jaratiladi. Usi menen birgelikte tiykarg'i islep shig'ariw qurali ha'm miynet predmeti esaplang'an awil xojalig'ina jaramli jerler keskin shegaralang'an, respublikamiz xalqi bolsa tez su'wretler menen o'sip barmaqta. Xaliq saninin' o'siwi bir ta'repten awil xojalig'i o'nimlerine bolg'an mu'ta'j artiwina alip kelse, ekinshi ta'repten awil xojalig'ina jaramli jerler xaliqqa u'y-jay quriw ushin ajratiliwi, sotsialliq taraw ob'ektlari quriw ushin ba'nt qiliniwi na'tiyjesinde jer resurslari mug'dari kemeyip barmaqta. Sonday-aq, texnika rawajlaniwi sanaat ka'rxanalarinin' tez su'wretler menen rawajlaniwina jag'day tuwdirip, awil xojalig'ina jaramli jerler kemeyiwine alip kelmekte.

Ilimiy-texnika rawajlaniwi ha'm xaliq saninin' tez pa'tlerde o'siwi u'lken bir mashqalani-ekologiya mashqalasin ju'zege keltirmekte. Bunin' na'tiyjesi bolsa jerlerdin' meliorativ jag'dayi jamanlasiwi, erroziyag'a ushirawi ka'bi unamsiz jag'daylar tezlesiwine alip kelip, awil xojalig'ina jaramli jerler mug'dari kemeyiwine tiykar jaratpaqta. Usi jag'day awil xojalig'ina jaramli jerlerden paydalaniw na'tiyjeliligini asirip bariw ma'mleket statusindag'i siyasatqa aylandiriliwin sha'rt qilib qoymaqta. Bul barada O'zbekstan Respublikasinin' «Jer kodeksi» ha'm «Jer kadastrini»nda ko'zde tutilg'an awil xojalig'inda jerden paydalaniw ma'deniyatin asiriw barisindag'i shara-ilajlardi a'melge asiriw ekonomikalik mexanizmlerin engiziwi za'ru'r a'hmiyetke iye bolip tabiladi;

- awil xojalig`inda jerden paydalaniw suw menen tikkeley baylanislig`i, usi tarmaqta islep shig`ariwdi jolg`a qoyiwdin` za`ru`rligi bolsa respublikamizda tiykarg`i diyxanshiliq suwg`arilatug`in jerlerde a`melge asiriliwi ha`m suw resurslarinin` defitsitligi menen su`wretlenedi. Bul orinda esletip o`tiw kerek boladi, tarmaqta tu`rli ximiyaliq qurallar isletiliwi, sanaat ka`rxanalari shig`indilari esabina da suwg`ariw suwlari sapasi jildan-jilg`a jamanlasip barmaqta.

Respublikamizda ko`p jilliq ortasha esap-kitaplar boyinsha 60,6 km<sup>3</sup> suw isletiledi, sonnan 54,8 km<sup>3</sup> yaki 90 %i awil xojalig`inda eginlerin suwg`ariw ha`m basqa agrotexnikaliq ilajlardi o`tkiziw islerine sarplanadi. Suw resurslarinin` deregi, suwg`ariw qurallari, irrigatsiya ha`m melioratsiya diziminin` qa`siyetleri bolsa awil xojalig`inda tu`rli mu`lkshilik ha`m xojaliq ju`ritiw formasindag`i ka`rxanalar xizmet ko`rsetiwine qaramastan, suw resurslari ha`m suwg`ariw quralların jeke mu`lk sipatında bo`listirip bolmaslig`in da`liyllep beredi;

- awil xojalig`inda xaliq xojalig`inin` basqa tarawlarına qarag`anda parq qiliwshi mashinalar dizimi talap etiledi ha`m tiklengen. Awil xojalig`i islep shig`ariwi ma`kan ko`z-qarasinan ken` territoriyalarda jaylasqanlig`i ha`m islep shig`ariw a`melge asiriliwi na`tiyjesinde, mexanizatsiya qurallari ha`reketlengen halda miynet predmetine ta`sir o`tkizedi, sanaatta bolsa bunin` kerisi, yag`niy tiykarg`i qurallar ha`m mexanikaliq qurilmalardan ba`rqulla turg`in halatta paydalaniladi. Usi ta`repten awil xojalig`i o`nimleri quni ha`m energetikaliq quwat derekleri salistirmasi o`zine ta`nlikke iye; mashina, mexanizmler ha`reketleniwi menen baylanisli qa`rejetler o`nim jetistiriw qa`rejetlerinin` ko`p bo`legin du`ziwge alip keledi;

- awil xojalig`i islep shig`ariwinin` o`zine ta`n o`zgesheliklerin ja`ne biri bul respublikamizda ja`mi xaliqtin` 62 %ten ko`biregi awilliq jerlerde jasawi, 44 %ke jaqin miynet resurslari agrar tarmaq islep shig`ariwi tarawlarında ba`ntliginde ko`rinedi. A`sirese, fermer ha`m diyxan xojaliqlarında ba`nt bolg`anlar ushin diyxanshiliq tek g`ana semyasi pa`rawanlig`in ta`miyinlewshi da`ramat deregi, ba`lki olardin` turmis ta`rzine de aylan`an. Bul jag`day perzentlerdi jerge

muxabbat, miynetke sadaqat ha'm ta'biyatqa hu'rmet ruwxında ta'rbiyalawda za'ru'r a'hmiyetke iye bolip, u'lken bir sotsialliq, ekonomikalıq, ruwxıy da'stu'r sipatında dawam ettirilmekte.

Awıl xojalıg'ı o'ndirisinde ba'nt bolmag'an awılǵa jasawshı xalıq ta ma'lim da'rejede diyxan xojalıg'ı (territoriyasında palızlar jetistiriw, sharwa malları bag'ıw) arqalı awıl xojalıg'ı islep shig'ariwına baylanisli boladı ha'm bul tek g'ana awıl xojalıg'ına ta'n qa'siyet bolip tabiladı;

- agrar tarmaqta bu'gingi ku'nde ko'p ukladlı ekonomika tiklenip, tu'rli mu'lkshilik ha'm xojalıq ju'ritiw tu'rlerine tiykarlang'an awıl xojalıg'ı ka'rxanalari xızmet ju'ritpekte. Olar tiykarinan shirket, fermer, diyxan xojalıqları bolip tabiladı. Tarawda basqa tu'rdegi xojalıqlar azshiliqtı du'zedi. Biraq atap o'tiw kerek, tiykarg'ı islep shig'ariw quralı ha'm miynet predmeti bolg'an jer uliwma xalıqlıq mu'lkı sipatında awıl xojalıg'ı ka'rxanalarına uzaq mu'ddetli ijarag'a yaki miyrasqa qaldiriw huqıqı menen o'mirinshe paydalaniw ma'mleket ta'repinen ajiratıp berilmekte. Jerden paydalaniw menen baylanisli bolg'an suw resursları ha'm irrigatsiya-melioratsiya qurallarınan da uliwma xalıqlıq mu'lkı sipatında paydalanılıp, olardan paydalaniw ma'mleket organları ta'repinen muwapiqlastırıp bariladı;

- awıl xojalıg'ı islep shig'ariwi tikkeley biologiyalıq organizmler menen baylanisli halda ju'ritiliwi ha'm tiri materiya sipatındag'ı o'nimler islep shig'ariliwi menen ajiralıp turadı. Sharwa malları, quslar, baliqshiliq ka'bi tarmaqlardan tisqari awıl xojalıg'ı jerleri biologiyalıq tiri organizm sipatında analiz qilinadı. Sebebi topiraqtin' o'simlikler o'siwi ushin za'ru'r bolg'an o'nimdarlıq qa'siyetleri tap usı topiraq quramındag'ı tiri mikroorganizmler, bakteriyalar turmis xızmeti menen tikkeley baylanisli. Usı ta'repten ha'r tu'rli ziyankes ha'm keselliklerge qarsi isletiletug'in za'ha'rli ximikatlar, defoliantlar ha'm mineral to'ginler birikpeleri tek g'ana o'nimdarlıq asiwına ta'sir qiliwi, ba'lki topiraq quramındag'ı mikroorganizmler turmis xızmetine unamsız ta'sir etip, topiraq ta'biyiy o'nimdarlıg'in kemeyttiriwi de mu'mkin. Sonin' ushin da bul barada

ma'selege topiraqti ha'm a'tirap-ortaliqti asiraw mashqalasin itibarg'a alg'an halda jantasiw lazim;

- awil xojalig'i o'ndirisi ko'p jaqtan ta'biyy faktorlarga baylanisli boladi. Jiliq jawin-shashin mug'dari, na'tiyjeli temperatura mug'dari, ku'n uzunlig'i, topiraq qurami, du'zilisi relefi, suw menen ta'miyinlengenlik da'rejesi ha'm basqa faktorlar esabina ha'tte bir awil xojalig'i ka'rxanasi shen'berinde de basqa faktorlar ta'sirin esapqa almag'anda islep shig'ariwdin' tu'pkilikli na'tiyjeleri tu'rlishe boliwi mu'mkin. Sonday-aq, ta'biyy-iqlim faktorlari ta'siri ku'shliligi ko'zde tutilmag'an ta'biyy apatlar na'tiyjesinde (qurg'aqshiliq, sel keliwi, suw tasqini, normadag'idan artiqsha jawingershilik ha'm basqalar) islep shig'ariw ku'tilmegende u'lken mug'darda ziyan ko'riw qa'wipin asiradi. Na'tiyjede ziyan qarjilardin' bir bo'legin ba'rqulla ra'wishte zapas sipatinda saqlaw yamasa qamsizlandiriw to'lewlari ko'riniside artiqsha qa'rejetler qiliwg'a tuwri keledi;

- awil xojalig'i o'ndirisi ma'wsimli xarakterge iye bolip, sanaat ka'rxanalarinda bul qatan' baqlanbaydi. Ma'wsimli o'simlikshilik tarmag'inda a'sirese anig'iraq sa'wlelenedi. Bul jag'day bar bolg'an miynet resurslarinin' qis aylarinda en' kem ba'ntligi, jaz ha'm gu'z aylari a'sirese zu'ra'a'tti jiynastirip aliw da'wirinde jumisshi ku'shi jetispewshiligi ka'bi jag'daylar menen aytiladi. Sonday-aq, sanaattan parqli ra'wishte awil xojalig'inda islep shig'ariwinin' ma'wsimiylik xakteri bar bolg'an tiykarg'i qurallardan na'tiyjeli paydalaniwg'a u'lken unamsiz ta'sir ko'rsetedi. Ma'selen, qimbat baha, ku'shli aydaw traktorlari yaki zu'ra'a't jiynaw kombaynlari jil dawaminda ma'lim waqit isletilip, basqa payitlar biykar turiwi olardan na'tiyjeli paydalaniw imkanin bermeydi. Olardin' eskiriw boyinsha esaplang'an amortizatsiya qa'rejetleri bolsa jil dawaminda awil xojalig'i o'nimlari o'zine tu'ser bahasina qosilip, o'nim qimbatlasiwi ha'm ka'rxana paydasi kemeyiwine alip keledi;

- awil xojalig'inda tiykarg'i finansliq na'tiyjeler basqa tarawlardan parqliraq, tek g'ana bir ma'rtebe alinadi, jil aqirinda o'nim satilg'annan son' qarji payda boladi. Bul awil xojalig'i o'nimlari jetistiriw ushin jil dawaminda a'melge

asirilatug`in agrotexnikaliq protsesslerge talap etiletug`in materialliq-texnikaliq qurallar (janilg`i maylaw materiallari, to`ginler, tuqimliq ot-jem, awisiq bo`lekler, za`ha`rli ximikatar ha`m basqalar) ha`m jumisshilarg`a is haqi beriw ushin finansliq qarjilarg`a bolg`an ba`rqulla mu`ta`jdi payda qiladi. Jag`daydan shig`iw ushin awil xojalig`i ka`rxanalari banklerinin` qisqa mu`ddetli kreditlerine mu`ta`j sezedi yaki o`nim ushin avans aliw joli menen mashqalani ma`lim da`rejede sheshedi;

- awil xojalig`i islep shig`ariwi sanaat ka`rxanalari ha`m basqa tarawlardag`i ka`bi aniq bir tu`rdegi o`nimler islep shig`ariwg`a yaki ayriqsha tu`rdegi awil xojalig`i eginlerin o`siriwge qa`niygelesiw imkanin bermeydi. Bug`an tosquinliq qiliwshi tiykarg`i sebeplerden biri topiraq ta`biyiy o`nimdarlig`in asirip bariw, quramin jaqsilaw ha`m awil xojalig`i eginleri kesellik ha`m ziyankeslerge qarsi gu`reste eginlerdi almaslap egiw sistemasin engiziw za`ru`rligi bolip tabiladi.

Almaslap egiw sistemi ma`lim tu`rdegi awil xojalig`i o`nimleri jetistiriwge qa`niygelesken xojaliqlarda da basqa tu`rdegi eginler jaylastiriliwin talap etedi. Usi payitta basqa tu`rdegi eginlerdi o`siriw agrotexnikasi, o`nim jetistiriw texnologiyasi menen de shug`illaniwg`a tuwri keledi. Sonday-aq, almaslap egiw sistemasinda ot-jem eginlerinin` jay aliwi sharwashiliq tarmag`in da saqlawdi talap qiladi. Usi ta`repten awil xojalig`inda toliq ra`wishte aniq o`nim tu`rin jetistiriwge qa`niygelesken xojaliqlar kem ushiraydi;

- awil xojalig`inda bazar mu`na`sibetleri rawajlaniwi, awil xojalig`i ka`rxanalari ekonomikalig` g`a`rezsizligin ta`miyin etiw menen birgelikte, islep shig`ariw na`tiyjeleri ushin juwapkershilik o`nim jetistiriwshiler moynina ju`klengen, o`nimlerdi en` paydali bazarlar arqali, minimal qa`rejetler ornina satiw ka`bi waziypa orinlaw da bunnan bilayina isbilermen diyxan moyninda boladi. Bul jag`daydin` quramalilig`i sonnan ibarat, awil xojalig`i ka`rxanalari tu`rli maqsetlerge mo`lsherlengen o`nimler jetistiriwi (aziq-awqat o`nimleri, sanaat ushin shiyki-zat, ot-jem, zatli sharwa mallari, tuqimliq ha`m tag`i basqa) olarda

tu'rli tiptegi bazarlar menen baylanis qiliwg'a, bazarlardi u'yreniwge za'ru'rlik tuwdiradi. Awil xojalig'i o'nimlari jetistiriwshi ka'rxanalar bolsa diyxan bazarlari, jeke yaki fizikaliq shaxslar statusindag'i da'l-da'lshilar, qayta islew ka'rxanalari, tayarlaw sho'lkemleri, shet ellik birge islewshiler ha'm bir-birinen keskin parq qiliwshi sog'an uqsas sub'ektlar menen bir waqittin' o'zinde baylanis qiliwi mu'mkin. Bul jag'day awil xojalig'i islep shig'ariwi tarmaqlarinda isbilmendi ma'lim qa'rejetler ornina bazardi u'yreniwge ma'jbu'r etedi;

- awil xojalig'i ka'rxanalarinda sanaat ka'rxanalarinan parqli ra'wishte jetistirilgen o'nimnin' belgili bo'legi ishki tutiniwg'a bag'darlaniwi mu'mkin. Bul jerde ishki tutiniw tikkeley islep shig'ariw qatnasiwshilari jeke tutiniwi (is haqi esabinan) ha'm tikkeley qayta islep shig'ariwdi du'ziwge bag'darlang'an tutiniw (tuqimliq, ot-jem, o'stiriwge ha'm bag'iwg'a qoyilg'an sharwa mallari, jergilikli to'ginler) ta'rizinde so'z etilmekte;

- awil xojalig'i o'nimlari tikkeley tovar islep shig'ariwshi ta'repinen sanaat o'nimlari sipatinda da, awil xojalig'i o'nimi sipatinda da satiliwi mu'mkin. Eger ju'zim tiykarg'i halinda bazarg'a shig'arilsa awil xojalig'i o'nimi, quritilip, mayiz halinda satilsa, sanaat o'nimi statusina iye boladi. Sonday-aq, tiri salmaqta satilg'an sharwa mallari awil xojalig'i o'nimi, soyilip, go'sh halinda satilsa, sanaat o'nimi esaplanadi, biraq bunday halat sanaat ka'rxanalarinda ushiramaydi. Yag'niy, sanaat ka'rxanasinin' tayarlang'an yarim tayar o'nimi de usi yarim tayar o'nimnen tayarlang'an tayar o'nim de sanaat o'nimi esaplanadi;

- awil xojalig'i ka'rxanalarinda tu'rli jillarda islep shig'ariwg'a sarplang'an, satip aliw qa'bileti bir qiyli tu'rge iye bolg'an finansliq qarjilar ha'r tu'rli qaytimlar beredi. Sebebi, awil xojalig'i islep shig'ariwi na'tiyjeliligine ko'plep faktorlar ta'sir etedi. Olar arasinda ta'biyiy faktorlar ta'siri ku'shli ha'm jillar dawaminda keskin o'zgeriwi mu'mkin.

Awil xojalig'i eginlerin jaylastiriwda joqarida tilge aling'an tarmaqlar islep shig'ariwinin' o'zine ta'n qa'siyetlerin esapqa aliw talap etiledi.

Awıl xojalıg`ında qa`niygelesiw ha`m eginlerdi jaylastiriwdin` rawajlanıw da`rejesi ko`p jaqtan islep shig`ariw ku`shlerinın` rawajlanıw da`rejesi ha`m sotsiallıq miynet bo`listiriwinin` qay da`rejede a`melge asirilg`anlig`i menen belgilenedi. Qa`niygelesiw ha`m optimal egin jaylastiriw halatı bolsa, islep shig`ariwdin` ekonomikalıq na`tiyjelilik ko`rsetkishleri arqalı sa`wlelenedi. Awıl xojalıg`i eginlerin jaylastiriw protsessine ko`plep faktorlar ta`sir etedi.

Usı faktorlardı sha`rtlı ra`wishte to`mendegi toparlarga bo`liw mu`mkin: ilimiy-texnikalıq faktorlar; ekonomikalıq faktorlar; demografiyalıq faktorlar; siyasiy faktorlar; sotsial-ma`deniy faktorlar.

Ta`biyy faktorlar respublikamız territoriyalarının` agroiklim ko`z qarasınan bir-birinen parq qiliwi tiykarında ju`zege kelip, ha`r bir territoriyanın`:

- topiraqtin` mexanikalıq quramı ha`m du`ziliwi;
- topiraqtin` ximiyalıq quramı o`zgerisi;
- territoriyanın` suw menen ta`miyinlengenlik da`rejesi;
- na`tiyjeli jıllıq temperatura mug`dari o`zgerisi;
- quyashlı ku`n uzınlıg`ındag`i parqlar;
- jer astı suwlarınin` uzaq yaki jaqın jaylasqanlig`i;
- jıllıq jawingershilik mug`dari o`zgerisi;
- tiykarg`i jawın-shashınlar tuwri keletug`ın jıldın` da`wiri;
- hawanın` jaqsi rejimi;
- o`simlikler du`nyası rawajlanıwi ushin sha`rayatlar barlıg`i ka`bi ko`plep faktorlar arqalı bir-birinen parq qiliwi awıl xojalıg`i eginlerin jaylastiriwg`a tikkeley ta`sir o`tkizedi ha`m olardı esapqa alıw talap etiledi.

Ilimiy-texnikalıq faktorlar da awıl xojalıg`i eginlerin jaylastiriwg`a o`z ta`sirin o`tkizedi. Ilimiy-texnikalıq faktorlar qatarına respublikamız territoriyaları boyınsha:

- sanaat ka`rxanalarınin` rawajlanıw da`rejesi ha`m jaylasıwi;

- sanaat ka`rxanalarin rawajlandiriw imkaniyatlari barlig`i (keleshekte ha`m jaqin keleshekte);
- jol ha`m transport tarawinin` rawajlaniw da`rejesi (tiykarinan o`nimlerdi tasiw transporti);
- islep shig`ariwdin` mexanizatsiya ha`m elektrleskenlik da`rejesi ha`m olardi rawajlandiriw perspektivalari barlig`i;
- islep shig`ariwdi ximiyaliq qurallar menen ta`miyin etiw dizimi ha`m ximiyalastiriw da`rejesi;
- selektsiya ha`m na`silshilik jumislarinin` rawajlaniw da`rejesi ha`m jaqin keleshekte perspektivali egin sortlari ja`ne de na`silli sharwa mallarin jaratiw imkaniyatlari;
- awil xojalig`i eginleri sortlarinin` o`zine ta`n qa`siyetleri ha`m usi ka`bi faktorlardi kiritiw mu`mkin.

Ekonomikaliq faktorlar – awil xojalig`i eginlerin jaylastiriwg`a ta`sir etiwshi ekonomikaliq faktorlar bazar mu`na`sibetleri rawajlanip barip atirg`an sha`rayatta aldin-ala, o`nimlerdi satiw bazarinin`, o`nimlerdi jetistiriw ushin za`ru`r bolg`an resurslar bazarlarinin` barlig`i, sonday-aq, respublikamizdin` basqa territoriylarina qarag`anda usi bazarlardin` u`stinlikleri menen su`wretlenedi. Usi ko`z-qarastan eginlerdi jaylastiriwg`a ta`sir etiwshi ekonomikaliq faktorlardi to`mendegi bag`darlar boyinsha klassifikatsiyalaw lazim:

- awil xojalig`i o`nimlerin satiw bazarlarinin` ko`lemi ha`m bazardag`i talap da`rejesi o`zgerisi;
- awil xojalig`i o`nimlerine tiklengen bazar bahalari dinamikasi ha`m olardin` o`zgerisi shegaralari;
- awil xojalig`i o`nimlerin jetistiriwshi tu`rli xojaliq ju`ritiw tu`rindegi ka`rxanalardin` ekonomikaliq erkinlikleri da`rejesi;
- xojaliqlardin` o`nim jetistiriw ushin bank kreditlerinen paydalaniw imkaniyatlari da`rejesi;

- islep shig'ariwdi rawajlandiriwǵa kapital qoyilmalar qiliw imkaniyatlari;
- miynet resurslari menen ta'miynlengenlik da'rejesi (jumissizliq mashqalasi barlig'i);
- materialliq-texnikaliq resurslardi satip aliw ushin ba'sekili bazarlar barlig'i;
- materialliq-texnikaliq resurslar bahalari ha'm olardin` xojaliqqa jetip keliw imkaniyatlari (qa'rejetler bahasi o'siwindegi parqlar);
- o'nim jetistiriw tarawina servis xizmetler ko'rsetiw dizimi ha'm xizmetler bazarlari barlig'i, xizmetler bahalari o'siwindegi parqlar;
- tarmaqta islep shig'ariw protsessinde za'ru'rli resurslardan` orin almastiriw (kombinatsiya) imkaniyatlari;
- islep shig'ariwdin` tiykarg'i bazarlarg'a qarag`anda uzaq yaki jaqin jaylasqanlig'i ha'm basqalar.

Usi faktorlar ta'biyy faktorlar menen bir qatarda eginlerdi jaylastiriw na'tiy jeliligine tikkeley ta'sir ko'rsetip, o'nim jetistiriwdi rawajlandiriw perspektivalarin belgilewde esapqa aliniwi sha'rt bolg'an ob'ektiv faktorlar shen'berine kiredi.

Demografiyalıq faktorlar – awıl xojalıg'i islep shig'ariwında demografiyalıq faktorlar orni barg'an sayin ken'eyip bariwi en`aldin-ala bazar mu`na`sibetlerinin` engiziliwi menen tikkeley baylanisli bolip, islep shig'ariw protsessine respublikamizdin` sonday-aq, ha'r bir wa'layat ha'm aymaqtin` o'zine ta'n qa'siyetleri – xalıq sani, qurami, tig'izlig'i ha'm migratsiya qa'siyetleri de ta'sir o'tkizedi.

Bazar tovar islep shig'ariwshidan salıstırmalı tu'rde arzan bahalardag'i, joqari sapadag'i ma'lim tovarlardi talap qiladi ha'm bul tovarlarg'a bolg'an talap ba'rqulla o'zgerip turadi. En` tiykarg'i ma'sele bolsa, tovar islep shig'ariwshinin` jetiskenligine erisiwin yaki kriziske ushirawin bazardag'i talap da'rejesi belgileydi. Sebebi bazar tutiniwshılardan ibarat. Usi ta'repten awıl xojalıg'i eginleri jaylastiriwǵa ta'sir etiwshi demografiyalıq faktorlar to'mendegiler bolip tabiladi:

- respublikamizdin` tu`rli aymaqlarinda xaliq sani, tig`izlig`i ha`m olar o`zgerisindegi parqlar;
- tu`rli aymaqlarda qalalar sani artiw, rayon oraylarinda qalalar payda boliwi ha`m qalaliq xaliq sani o`sip bariwi;
- xaliqtin` ta`biyiy o`siwi, tuwiliw ha`m ta`biyiy kemeyiw ortasindag`i parqlar;
- xaliqtin` ortasha jasi artiw ha`m xaliq jasi boyinsha klasslari salistirmasi o`zgerisi;
- semyadag`i o`zgerisler, tuwiliw kemeyiwi ha`m islewshi hayallar sani artiw;
- xaliq migratsiyasi halati ha`m o`zgerisi;
- awil xojalig`inda ba`nt bolg`anlar mag`liwmati, kvalifikatsiyasi, ta`jiriybesi ha`m bilim da`rejesindegi parqlar ha`m basqalar.

Siyasiy faktorlar – awil xojalig`i islep shig`ariwi ha`r bir ma`mlekettin`, sonnan, respublikamizdin` ekonomikalig g`a`rezsizligin ta`miyin etiwde tiykarg`i orin tutadi. Sonin` ishinde, xaliqti aziq-awqat o`nimleri menen ta`miyin etiw ma`selesi ma`mlekettin` strategiyaliq a`hmiyetke iye bolg`an siyasiy bag`darlarinan biri esaplanadi. Ma`mleketimizde 1990 jillarda qabil qiling`an g`a`lle erkinligine erisiw bag`darindag`i siyasat ha`m bu`gingi ku`nde g`a`lle erkinligi jolinda erisilgen na`tiyjeler bug`an anig`iraq misal bola aladi.

Awil xojalig`i islep shig`ariwi xaliqti aziq-awqat penen ta`miyin etiwden tisqari, ma`mlekettin` eksport potentsialin bekkemlew, sonday-aq, import ornin basiwshi o`nimler jetistiriwdey za`ru`r ma`selelerdi sheshedi. Usi ko`z-qarastan awil xojalig`i eginlerin jaylastiriwg`a ta`sir etiwshi siyasiy faktorlar quramin to`mendegi bo`limlerge ajiratiw mu`mkin:

- ma`mleket qorg`aniw qu`dretin ta`miyin etiw;
- ma`mlekettin` sirtqi siyasat bag`darindag`i;
- ishki ekologiyaliq mashqalalardi sheshiw;

- ma'mleket aziq-awqat qa'wipsizligin ta'miyin etiw;
- ma'mleketin' eksport qu'diretin bekkemlew;
- sanaat tarawlarin rawajlandiriw;
- ja'miyet ag'zalari ma'plerin, isbiltermenler xizmetin unamsiz aqibetlerden qorg'aw;

- ja'ma'a'tshilik toparlari ha'm ma'mleketlik emes sho'lkemlerinin' ma'lim tu'rdegi o'nim jetistiriwge unamsiz yaki unamli pikirleri tikleniwi ha'm basqalar.

Sotsialliq ma'deniy faktorlar – respublikamiz ko'p milletli ma'mleket esaplanip, awil xojalig'i islep shig'ariwi menen tiykarinan jergilikli millet wa'killeri shug'illanadi. Usi ko'z-qarastan ha'r bir aymaqta xaliqtin' milliy qurami o'zgeriwine qarap, awil xojalig'i eginlerin o'siriw, sharwashiliq penen shug'illaniwda da ma'lim o'zgerisler bar.

Tek g'ana xaliq milliy qurami esabina, ba'lki birden bir millet wa'killeri jasawshi aymaqlar do'gereginde de, ha'tte ma'lim awillar do'gereginde de tu'rli awil xojalig'i o'nimleri jetistiriwge qa'niygelesiw baqlanadi. Bul halat ja'miyet ag'zalarinin' du'nya qaraslari, etikaliq ha'm minez-qulqlari tikleniwdegi parqlar, olardin' ku'ndelik turmisindag'i qatti-ha'reketlerinde sa'wleleniwi baqlanadi.

Ma'lim aymaqlar xalqi da'stu'rleri, ma'deniyati, ruwxiy qa'driyatlari a'wladtan a'wladqa o'tip keledi ha'm o'te tuwri esaplanadi. Sonday-aq, ma'deniyati, ma'lim tu'rdegi o'nimler jetistiriw, tutiniw qiliwdag'i parqlar insanlardin' miynetke, ta'biyatqa bolg'an mu'na'sibetleri tiykarinda tiklengen ha'm dawam etip baradi. Usi halatlardi esapqa alip eginlerdi jaylastiriwg'a ta'sir etiwshi sotsial-ma'deniy faktorlardi to'mendegi bo'limlerge ajiratiw mu'mkin:

- aymaqlarda jasawshi xaliqtin' aymaqliq u'rp-a'detlerinde parqlar barlig'i;
- xaliqtin' aymaqliq da'stu'rleri, ma'deniyat ha'm ruwxiy qa'driyatlarindag'i parqlar;
- tiklengen ha'm a'wladtan a'wladqa o'tiwshi diyxanshiliq ma'deniyatindag'i parqlar;

- aymaqlarda jasawshi xaliqtin` aziq-awqat o`nimleri tutiniwinda parqlar barlig`i;
- xaliqtin` miynetke ha`m ta`biyatqa bolg`an mu`na`sibetlerindegi parqlar ha`m basqalar.

Joqarida sanap o`tilgen tiykarg`i faktorlar awil xojalig`i eginlerin jaylastiriw`a tu`rlishe ta`sir etedi. Bul, tiykarinan, awil xojalig`inin` tu`rli tarmaqlari, awil xojalig`i eginleri tu`rleri, sharwa mallari tu`rleri, aymaqlardin` ta`biyy-ekonomikaliq qa`siyetleri, islep shig`ariwdi du`ziw dizimine baylanisli ra`wishte keshedi. Usi faktorlardin` bazilari tiykarg`i aniq sha`rayatlarg`a baylanisli ta`rizde sheshiwshi, qalg`anlari toltirip bariwshi ku`shke iye boliwi, bunnan tisqari aniq aymaqlarda basqa qa`siyetler de eginlerdi jaylastiriw`a ta`sir ko`rsetiwi mu`mkin.

1.3. Awil xojalig`i sub`ektlari ka`rxanalari is ha`reketi sha`rayatinda jerden paydalaniwdin` ekonomikaliq na`tiyjeliligi ko`rsetkishleri sistemasi

O`zbekstan Respublikasinda jer a`meldegi nizamlarg`a muwapiq ma`mleket mu`lki ha`m uliwma milliy bayliq esaplanadi. Respublikamizdin` uzaq tariyxqa iye bolg`an agrar ma`mleket sipatindag`i statusi, xalqimizdin` o`zine ta`n da`stu`rleri, ma`deniy tariyx, diyxanshiliq ma`deniyati tarawindag`i bay ta`jiriybeleri ha`m u`lken ilimiy texnikaliq potentsiali, tikkeley awil xojalig`i jerlerinen na`tiyjeli paydalaniw menen teren` baylanisli.

Xalqimizdin` turmis ta`rzi diyxanshiliq ha`m sharwashiliq penen baylanisli halda tiklengenligi, awil xojalig`in ju`ritiw ushin ta`biyat inam etken qolay sha`rt-sha`rayatlar; respublika xalqinin` tiykarg`i bo`legi awillarda jasawi ha`m olardin` semyaliq byudjeti tikleniwinde awil xojalig`inin` u`lken salmaqqa iyeligi jerge bolg`an mu`na`sibettin` qanshaliq za`ru`r a`hmiyetke iyeligin ko`rsetip turipti.

Respublikamizda son`g`i jillarda awil xalqina u`y-jay quriw ushin u`lken mug`dardag`i awil xojalig`i jerleri ajratilg`anlig`i, xaliq saninin` tez o`siwi sebepli bul protsess keleshekte de dawam etiw, sonday-aq, jerlerdin` meliorativ halati

jildan-jilg'a jamanlasiwi esabina bar awil xojalig'i jerlerdin' aylanistan shig'ip barip atirg'anlig'i, sanaat ob'ektlari, jollar ha'm basqa ob'ektlardi quriw esabina kemeyiwi, jan'a jerlerdi o'zlestiriw imkaniyati ha'm jer maydanlari kemligi, suw resurslarinin' defitsit boliwi sebepli egin maydanlarin ken'eyttiriw keskin sheklengenligi bar jer resurslarinan awil xojalig'i islep shig'ariwi protsessinde na'tiyjeli paydalaniwdi talap etedi.

Joqaridag'i jag'daylardi ha'm awil xojalig'i islep shig'ariwda jerdin' ayriqsha qa'siyeti, yag'niy onin' almastirip bolmaytug'in islep shig'ariw qurali ha'm miynet predmeti ekenligin esapqa alg'an halda, ekonomikani reforma qiliwdin' bas bag'dari sipatinda respublika hu'kimeti ta'repinen jer mu'na'sibetlerin jetilistiriwge ayriqsha itibar qaratildi. Sonnan, g'a'rezsizlik jillarinda qabil qiling'an (1990 jil 20 iyun) O'zbekstan Respublikasinin' "Jer tuwrisinda" g'i nizami ha'zirgi reformalar ruwxii ha'm talabina toliq juwap beriwshi O'zbekstan Respublikasinin' "Jer kodeksi" penen almastirildi (1998 jil 30 aprel).

Usi kodekste respublikamizda jer uliwma milliy bayliq ha'm respublika xalqi turmisi, xizmeti ha'm pa'rawanlig'inin' tiykari sipatinda onnan aqilg'a muwapiq paydalaniw za'ru'rliqi ha'm ol ma'mleket ta'repinen qorg'aliwi belgilep qoyilg'an. Sonday-aq, "Jer kodeksi":

- jerdi en' za'ru'r ekonomikalik resurs, puqaralar turmis xizmetinin' tiykari sipatinda asirap-abaylawdi, topiraq o'nimdarlig'in asiriw ha'm sapasin jaqsilap bariwdi;
- jerden aqilg'a muwapiq, na'tiyjeli ha'm belgilengen maqsette paydalaniwdi ta'miyn etiwdi;
- awil xojalig'i ushin mo'lsheklengen jerler, en' aldin-ala, suwg'arilatug'in jerlerdin' ayriqsha qorg'aliwin, olardan qatan' belgilengen maqsette paydalaniw ta'miynleniwin ba'rshe jerden paydalaniwshilarg'a juwapkeshilik sipatinda ju'kledi.

Jerden paydalaniwdi qadag'alaw wa'kalati ju'kletilgen tiyisli sho'lkemlerge bolsa:

- awil xojalig`i jerlerinin` o`nimdarlig`in asiriw, meliorativ halatin jaqsilaw ja`ne de jerlerdi qorg`aw ilajlarin a`melge asiriwdi ma`mleket joli menen ha`m basqa ta`rizde qollap-quwatlaw;

- jerge iyelik qiliw ha`m onnan paydalaniw tu`rlerinin` ha`r tu`rliligi, jer mu`na`sibetleri qatnasiwshilari ten` huqiglig`in ta`miyinlew ja`ne de olardin` nizamliq huqiq ha`m ma`plerin qorg`awdi ta`miyin etiw waziypalari ju`kletilgen.

Demek, awil xojalig`inda jerden na`tiyjeli ha`m aqilg`a muwapiq paydalaniwdi jolg`a qoyiw ma`selesine tek g`ana ekonomikalig ma`sele, ba`lki ma`mleket siyasatına aylang`an sotsial-ekonomikalig ha`m siyasiy-ekonomikalig ma`sele sipatında jantasiw lazim.

Bazar ekonomikasi tikleniwi ha`m rawajlaniwi sha`rayatında awil xojalig`ına mo`lsherlengen jerlerdin` ba`rshe tiplerinen paydalaniwdin` ekonomikalig na`tiyjeliligini jetilistiriw teoriyalig ha`m a`meliy jaqtan a`hmiyetli ma`selege aylanbaqta.

Ha`zirgi ku`nde respublikamızda ha`r jili ortasha 4,2 million gektar a`tirapındag`i jerlerde suwg`arilatug`in diyxanshiliq penen shug`illanadi. Bul maydanlar ja`mi awil xojalig`i jerlerinin` 15,1 protsentin du`ziwine qaramastan, ma`mlekette jetistiretug`in diyxanshiliq o`nimlerinin` 95 protsentine jaqinin beredi. Usi jaqtan da awil xojalig`ına jaramli jerlerden paydalaniwdin` ekonomikalig na`tiyjeliligini asiriw haqqında so`z ju`ritilgende, birinshi na`wbette suwg`arilatug`in egin maydanlari na`zerde tutiliwi lazim.

Jerden paydalaniwdin` ekonomikalig na`tiyjeliligi ekonomikalig jaqtan jantasilg`anda jerden paydalaniw esabınan aling`an da`ramat ha`m jerden paydalaniw menen baylanisli bolg`an qa`rejetler ortasındag`i salistirmanı bildiredi.

Bazar mu`na`sibetleri a`mel qilaturug`in sha`rayatta "ekonomikalig na`tiyjelilik" tu`sinigi jerden paydalaniwda materialliq ha`m miynet qa`rejetleri mug`darin kemeyttirip bariw esabına salistirmalı tu`rde ko`birek, bazar talabına juwap beriwshi awil xojalig`i o`nimleri jetistiriwdi an`latadi.

Jerden paydalaniw ekonomikalıq na'tiyjeliligine erisiw quramalı ekonomikalıq protsesslerdi o'z ishine aladı. Usi protsessler bir awıl xojalıg'ı islep shig'ariwi dizimi do'gereginde agrotexnikalıq, texnologiyalıq, sho'lkemlestiriw, ekonomikalıq dizimlerden du'ziledi. Tap usi jaqtan jerden paydalaniw ekonomikalıq na'tiyjeliligi usi dizimler xizmeti na'tiyjelerine ko'p jaqtan baylanisli boladı.

Joqaridag'ı pikirlerden kelip shiqqan halda jerden paydalaniw ekonomikalıq na'tiyjeliligine islep shig'ariwdag'ı agrotexnikalıq, ekonomikalıq-texnologiyalıq, sotsial-ekonomikalıq ha'm sho'lkemlestiriw-ekonomikalıq protsessler na'tiyjeliliginin' uliwma jiyindisi dep qaraw maqsetke muwapiq. Sebebi ekonomikalıq-texnologiyalıq ha'm agrotexnikalıq protsessler jerdin' ta'biyy, passiv ha'm ekonomikalıq o'nimdarlig'ı, suw menen ta'miynlengenlik da'rejesi, tiykarg'ı ha'm aylanba qurallardan paydalaniw da'rejesi ha'm awıl xojalıg'ı eginlerinin' biologiyalıq potentsialinan paydalaniw da'rejesin sa'wlelendirse, sotsial-ekonomikalıq na'tiyjelilik bolsa agrotexnikalıq, ekonomikalıq-texnologiyalıq protsessler na'tiyjeleri jiyindisi esaplanadı ha'm islep shig'ariw protsessine tu'rтки beriwshi ekonomikalıq da'stekler arqalı islep shig'ariw aldına qoyilg'an maqsetlerge erisiwdi ta'miyn etedi.

Jerden paydalaniw ekonomikalıq na'tiyjeliligi ko'p jaqtan ta'biyy-iqlim sha'rayatlari do'geregindegi parqlar ha'm o'zgerislerge baylanisli halda tiklenedi. Sebebi jerden paydalaniw na'tiyjelerine ayriqsha aymaqlardin' iqlimi, topiraqlari qurami, sapasi ha'm ta'biyy o'nimdarlig'ı da'rejesi, jaydin' relefi, jilliq jawin-shashin mug'dari, quyashli ku'nler dawam etiwı ha'm basqa ko'plep faktorlar ta'sir o'tkizedi.

Joqarida tilge aling'an faktorlar jerden paydalaniw protsessinde u'lken ta'sir etiw ku'shine iye bolip, waqıt ha'm ma'kan do'gereginde turaqsız ra'wishte qaytalanıp turiw qa'siyetin sa'wlelendiredi. Sonday-aq, jerden paydalaniw ekonomikalıq na'tiyjeliligine ta'sir etiwshi ta'biyy faktorlardı insan qa'lewi – umtiliwi jolında basqariw imkaniyatlari keskin sheklengen. Usi jaqtan da usi

faktorlar ta'sirine islep shig'ariw protsessin boysindiriw, sa'ykeslestiriw talap etiledi ha'm usi jol menen g'ana jerden paydalaniw na'tiyjeliligin ta'miyin etiw mu'mkin.

Biraq, jerden paydalaniwdin` ekonomikalıq na'tiyjeliligin belgilewshi sho'lkemlestiriw-ekonomikalıq faktorlar insan ta'repinen ma'lim maqset bag'darında tu'pkilikli ekonomikalıq na'tiyjelerge ku'shli ta'sir etiwshi faktorlar qatarına kiredi. Sonin` ishinde, awıl xojalıg`ın u'nemli jan'a texnikalar, o'nimdar sharwa mallari, mashina ha'm u'skeneler menen ta'miyin etiwdi jolg'a qoyiw, islep shig'ariwdi aldag'i texnologiyalar menen qurallandirg'an halda mexanizatsiyalastiriw da'rejesin jetilistiriwdi ta'miyinlew, islep shig'ariwdi sapalı ha'm bazar ekonomikasi sha'rayatında xızmet ju'ritiw ko'nlikpe ha'm kwalifikatsiyalarına iye bolg'an xızmetkerler menen ta'miyin etiw ha'm basqa faktorlar awıl xojalıg`ında jer, suw, miynet resursları ha'm tiykarg`i islep shig'ariw qurallarınan paydalaniw ekonomikalıq na'tiyjeliligin asiriwdi ta'miyin etiwshi faktorlar qatarına kiredi.

Sonday qilip, jerden paydalaniw ekonomikalıq na'tiyjeliligi awıl xojalıg`i o'nimleri jetistiriw protsessinde sarp qiling'an materiallıq ha'm miynet resursları esabına, awıl xojalıg`ına jaramlı jer maydanları birliginen aling'an da'ramat mug'darında o'z sa'wleleniwin tabadı. Anig`irag`i, ol bul sarp-qa'rejetler ha'm da'ramatlar ortasındag`i salıstırma arqalı ko'rinedi. Biraq, jerden paydalaniw ekonomikalıq na'tiyjeliligine bir qatar ekonomikalıq ko'rsetkishler yaki ko'rsetkishler dizimi arqalı g'ana tolıq baha beriw mu'mkin.

Agrar tarmaqta bazar mu'na'sibetlerin engiziw bag'darında a'melge asirilg'an ekonomikalıq reformalar na'tiyjesinde tarmaqta ko'p ukladlı ekonomika qarar tabadı. Sonin` ishinde, ha'zirgi ku'nde tiykarg`i awıl xojalıg`i ka'rxanalari sipatında shirket xojalıqlari, diyxan xojalıqlari ha'm fermer xojalıqlari xızmet ju'ritpekte. Demek, jerden paydalaniwshılar sani artıwi menen birgelikte, jerden paydalaniw protsessindegi o'zine ta'n qa'siyetler ortasındag`i klasslanıw da pa'seyip barmaqta. Usi jaqtan jerden paydalaniwdin` ekonomikalıq na'tiyjeliligi

da`rejesine ha`r bir xojaliq ju`ritiw tu`rinin` jerden paydalaniw qa`siyetlerin esapqa alg`an halda baha beriliwi lazim. Sebebi shirket xojaliqlari ha`m fermer xojaliqlari jerden uzaq mu`ddetli ijara tiykarinda paydalanadi. Bunda ijara mu`ddeti 50 jilg`a deyin belgilengen ha`m 30 jildan kem bolmaslig`i ko`zde tutilg`an.

Sonday-aq, ayriqsha egin tu`rleri boyinsha, yag`niy fermerdin` qa`niygeligi bag`darina baylanisli ra`wishte ijarag`a беретug`in jer maydanlari o`lshemleri de o`zgerip turadi. Yag`niy, paxtashiliq ha`m g`a`lleshilikte 10 geklardan kem bolmag`an mug`darda jer ajiratiw ko`zde tutilg`an bolsa, palizshiliq penen shug`illaniwshi fermerlerge 1 geklardan kem bolmag`an mug`dardag`i jer ajiratip beriledi.

Sharwashiliq tarawinda ha`r bir sha`rtli sharwa mal bas sani esabina 0,3 geklardan 0,45 gektag`a shekem bolg`an ko`lemdegi jer maydanlarin ajiratip beriw belgilep qoyilg`an.

Diyxan xojaliqlarina jer maydanlari o`mirinshe paydalaniw ha`m iyelik qiliw ushin miyrasqa qaldiriw huqiqi menen ajiratip beriliwi ko`zde tutiladi. Bunda ha`r bir wa`layat ha`m aymaqtin` bar imkaniyatlari do`gereginde diyxan xojalig`ina beriletug`in jer maydanlarinin` o`lshemleri o`zgerip turiwi mu`mkin ha`m en` joqari mug`dari 0,35 gektardi du`zedi (suwg`arilatug`in jerlerde). Egiletug`in jerlerde diyxan xojaliqlari o`lshemi 0,5 gektardi du`zse, sho`l ha`m sahra xojaliqlarina 1 gektag`a shekem jer maydanlari ajiratiw ko`zde tutiladi.

Demek, jerden paydalaniwshilar sani ko`pligi ha`m olardin` xojaliq ju`ritiw formasi ha`r tu`rli aymaqlig`i, xojaliq ju`ritiw mexanizmindegi parqlar jerden paydalaniw na`tiyjeliligin aniqlaw ko`rsetkishleri do`gereginde de ma`lim o`zgerisler boliwin talap etedi.

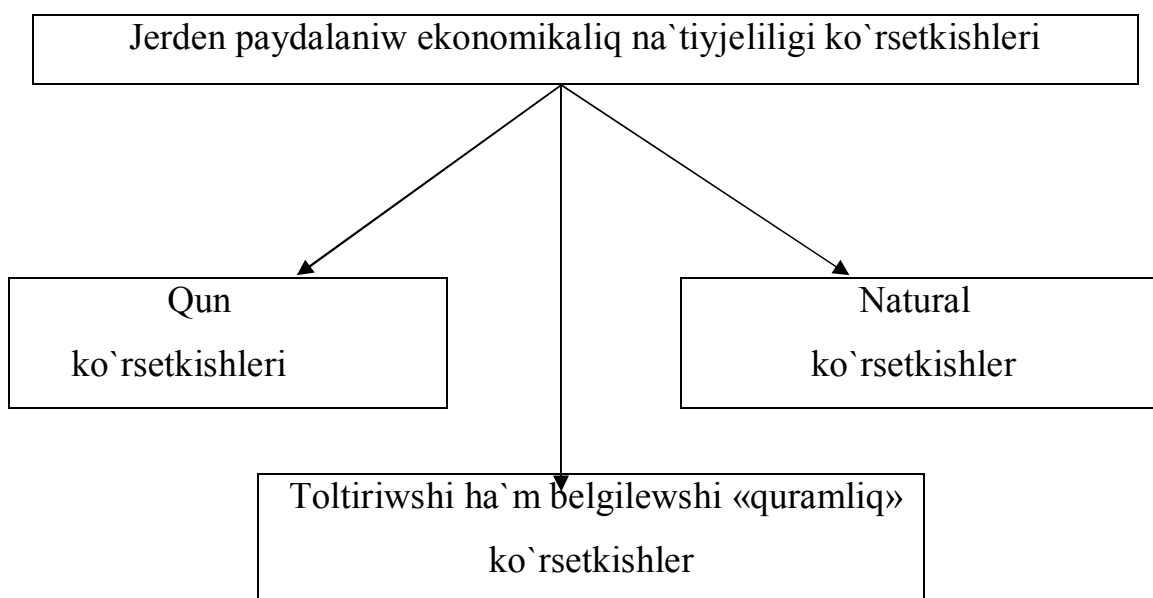
Sonday qilip, jerden paydalaniw ekonomikalig na`tiyjeliligin o`zinde sa`wlelendiriwshi ko`rsetkishler dizimin to`mendegi toparlarga bo`liw mu`mkin (1 – sizilma):

- jerden paydalaniw ekonomikalig na`tiyjeliliginin` qun ko`rsetkishleri;
- jerden paydalaniw ekonomikalig na`tiyjeliliginin` natural ko`rsetkishleri;

- Jerden paydalaniw ekonomikalıq na`tiyeliligi qun ha`m natural ko`rsetkishlerin toltiriwshi ha`m belgilewshi «quramliq» ko`rsetkishleri.

1 – sizilma.

Jerden paydalaniw ekonomikalıq na`tiyeliligi ko`rsetkishleri topari

Jerden paydalaniw ekonomikalıq na`tiyeliligin klassifikatsiyalawshi ekonomikalıq ko`rsetkishler dizimi quramındag`i qun ko`rsetkishleri tu`rli xojalıq ju`ritiw tu`rindegı awıl xojalıg`i ka`rxanalarında ma`lim parqlarg`a iye bolsa, natural ko`rsetkishler bolsa derlik bunday parqqa iye emes ha`m ba`rshe tiptegi awıl xojalıg`i ka`rxanalari boyınsha, usı ko`rsetkishlerdi ma`lim sha`rtler tiykarında salıstiriw arqalı xojalıq ju`ritiw tu`rleri xızmetine baha beriw mu`mkin. (1/7-keste).

Ma`selen, qun ko`rsetkishleri quramina kiriwshi bir gektar egin maydani esabınan aling`an jalpi o`nim qunin shirket xojalıqlari, fermer xojalıqlari ha`m diyxan xojalıqlari masshtabında esaplaw imkani bar bolsa, bir gektar egin maydani esabına tuwri keliwshi sap da`ramat ko`rsetkishin diyxan

Tu`rli xojaliq ju`ritiw tu`rleri sha`rayatinda jerden paydalaniw ekonomikalıq ko`rsetkishleri sistemasi

Ko`rset-kishler	Ko`rsetkishler dizimi	Fermer xojalig`i	Diyxan xojalig`i
Qun ko`rsetkishleri	-bir gektar egin maydani esabınan aling`an jalpi o`nim quni (sum);	Bar	Bar
	-bir gektar egin maydani esabınan aling`an jalpi da`ramat quni (sum);	Bar	Bar
	-bir gektar egin maydani esabınan aling`an sap da`ramat (sum);	Bar	Joq
	-jerdin` ekonomikalıq bahasi esabına tuwri keliwshi sap payda (sum).	Bar	Joq
Natural ko`rsetkishler	-bir gektar egin maydani esabınan aling`an o`nim mug`dari (ts);	Bar	Bar
	-bir gektar egin maydani esabınan aling`an sharwa o`nimleri (ts);	Bar	Bar
	-bir gektar egin maydani esabına jetistirilgen aziq-awqat birligi (ts);	Bar	Bar
	-bir gektar egin maydanına sarp qiling`an is waqti (kishi-saat).	Joq	Joq
Toltirwshi ha`m quramliq ko`rsetkishleri	-ja`mi jer maydani quramında aydalatug`in jerler salmag`i (%);	Bar	Bar
	-jer maydani quramında suwg`arilatug`in jerler salmag`i (%);	Bar	Bar
	-ja`mi jer maydanların paydalaniw koeffitsienti.	Bar	Bar

xojaliqlari masshtabında esaplaw imkani joq. Sebebi qabil qiling`an metodlar boyınsha diyxan xojaliqlarında sap da`ramat ko`rsetkishi bar bolg`an emes. Joqaridag`i pikirlerge tayanatug`in bolsaq, tu`rli mu`lkshilik tu`rindegi awıl xojalig`i ka`rxanalarında jerden paydalaniw na`tiyjeliligi ko`rsetkishleri analiz etilip atirg`anda (qun ko`rsetkishleri) tiykarinan bir gektar esabına tuwri keliwshi jalpi o`nim quni ha`m jalpi da`ramat ko`rsetkishinen paydalaniw maqsetke muwapiq. Bunda, jalpi o`nim qunin esaplawda awıl xojalig`i o`nimleri bahasi da`rejesindegi parqlar salistiriw mu`mkin bolg`an birlikke keltiriliwi lazim.

Jerden paydalaniwdin` natural ko`rsetkishleri tu`rli awıl xojalig`i ka`rxanalari masshtabında derlik bir-birinen parq qilmaydi. Biraq, bir gektar egin maydani esabına is waqti sarpi ko`rsetkishi, shirket xojaliqlari ka`rxanalari masshtabında miynet sarpın esapqa aliw imkani barlig`i bolg`anliqtan aniqlawi mu`mkin bolsa,

fermer ha'm diyxan xojaliqlari masshtabinda bunday imkaniyat joq. A'sirese, diyxan xojaliqlarinda eginlerdi o'siriw ushin sarplang'an is waqti esabati uliwma alg'anda jolg'a qoyilmag'an. Sonday-aq, diyxan xojaliqlarinin' xizmet ju'ritiw qa'siyeti ha'm awil semyasi masshtabinda miynetke qa'biletli adamlar miyneti menen bir qatarda, ken' ko'lemde balalar miynetinen paydalaniw miynet sarpin jalg'iz birlikte esaplaw imkanin bermeydi.

Sonday qilip, jerden paydalaniw ekonomikalıq na'tiyjeliligi ko'rsetkishleri tu'rli xojaliq ju'ritiw tu'rindegi awil xojalig'i ka'rxanalari masshtabinda bir birinen bir qatar ta'repleri menen parq qiladi. Usi jaqtan da ha'r bir aniq jag'dayda ayriqsha ko'rsetkishler toparinan prioritetlik tiykarında paydalang'an halda jerden paydalaniwg'a baha beriw ha'm onin' analizin a'melge asiriw usinis etiledi.

1.8-keste

2012-2013 jillarda Qaraqalapaqstan Respublikasında awıl xojalig'ı o'nimlerinin' tiykarg'i tu'rlerinin' islep shig'ariliwi

№	ko'rsetkishler	O'nim birligi	2012 j.	2013 j.	O'siw pa'ti %
1	Ovoshlar	Min` tonna	124,0	134,1	108,2
2	Kartoshka	Min` tonna	25,1	29,2	116,3
3	Paliz o'nimleri	Min` tonna	67,4	69,5	103,2
4	Miyweler	Min` tonna	21,2	27,7	116,2
5	Ju`zim	Min` tonna	3,3	3,4	105
6	Go`sh	Min` tonna	54,2	58,9	108,6
7	Su`t	Min` tonna	171,3	183,6	107,2
8	Ma`yek	Mln dana	40,5	46,0	113,5

II-BAP. MIYNET RESURLARIN QA'LIPLESTIRIW HA'M OLARDIN NA'TIYJELILIGIN ARTTIRIW JOLLARI

2.1. Materialliq-texnika resurslarinin` qa'liplesiw qa'siyetleri ha'm olardan paydalaniw na'tiyjeliligin asiriw mashqalalari

Awil xojalig`inin` materialliq-texnika resurslari pa`n ha'm texnika rawajlanawinin` buyimlasqan miynet o`nimi sipatinda islep shig`ariw protsesslerinin` jedel rawajlanawi ha'm kem sarp-qa'rejetler ornina islep shig`ariwdi a'melge asiriliwin ta'miynlewshi islep shig`ariw ku'shlerinin` o'te za`ru'r quramliq elementlerin o`z ishine aliwshi kompleks bolip tabiladi. Awil xojalig`i islep shig`ariwin intensifikatsiyalaw (jedellestiriw) din` da'rejesi, birinshi na`wbette, islep shig`ariw protsessine tartilip atirg`an materialliq-texnika resurslarinan paydalaniw sha`rt-sha`rayatlarina, sonday-aq, energiya, fond ha'm material siyimi kem bolg`an miynetti tejewshi texnika ha'm texnologiyalar, tu`rli u`skene ha'm buyimlardin` izbe-iz qollaniliwina ko`birek baylanisli boladi.

Ekinshi ta`repten bolsa, awil xojalig`i tarmaqlarinin` belgili ta'replerin itibarg`a lag`an halda tiklenetug`in ha'm isletiletug`in materialliq-texnika resurslari xaliq xojalig`inin` basqa tarmaqlarina qarag`anda bir qatar o`zine ta`n qa'siyetlerge iye. Bizin` pikirimizshe, olar to`mendegilerden ibarat:

- jer awil xojalig`i tiykarg`i qurallarinin` almastirip bolmaytug`in tu`ri esaplanadi ha'm ol basqa islep shig`ariw resurslari menen o`z-ara u`ziliksiz baylanisliq, toltiriwshan`liq ka`bi printsipler negizinde tiklenetug`in agrar resurs potentsialinin` o'te za`ru'r quramliq bo`legi esaplanadi;

- ha`r bir islep shig`ariw aymag`inin` ta`biyy-iqlim ha'm topiraq sha`rayatlarina sa'ykes ra`wishte awil xojalig`i tarmaqlarin qa'niygelestiriw ha'm jaylastiriw belgili egin tu`rin o`siriw agrotexnika protsesslerin a'melge asiratug`in mashinalar tu`rlerin jaratiwdi talap qiladi. Ma`selen, Qaraqalpaqstan Respublikasi awil xojalig`inda islep shig`ariw aymaqlari ortasindag`i parq sezilerli da'rejede bolip tabiladi. Sonliqtan, respublikanin` arqa ha'm qubla aymaqlari ushin mashinalarinin` tu`rli toplamlari, tu`rlishe mug`dar ha'm quramdag`i materialliq-

texnika qurallari, 1 gektar maydang'a tu'rlish e islep shig'ariw sarp-qa'rejetleri talap qilinadi;

- jer sha'rayati, topiraqtin' o'nimdarliq da'rejesi ha'm qa'niygelesiwdin' tu'rli variantlarinda belgili bir tu'rdegi awil xojaliq o'nimin jetistiriwdi tiykarg'i ha'm aylanba fondlar menen ta'miyinlew da'rejesin ha'm olardin' o'z-ara salistirmalarinin' tu'rlish e boliwin talap etedi;

- awil xojalig'i materialliq-texnika resurslarinin' tikleniwi, quramliq o'zgerisi ha'm olardan paydalaniwdin' na'tiyjelilik da'rejeleri xaliq xojalig'inin' basqa tarmaqlarina qarag'anda ta'biyy-iqlim sha'rayatlarg'a ko'birek baylanisli boladi;

- awil xojalig'i islep shig'ariwinda materialliq-texnika resurslarinan paydalaniw na'tiyjeliligi ko'p jag'inan islep shig'ariwdin' ma'wsimiyligine baylanisli. Jumis ha'm islep shig'ariw da'wirlerinin' bir-birine sa'ykes kelmesligi aqibetinde awil xojalig'i mashinalarinin' ko'pshilik bo'leginen bir jilda tek g'ana bir neshe ay paydalaniladi. Bul o'z na'wbetinde texnikalarin saqlaw, remontlaw ha'm olardin' materialliq-ruwxiy eskiriwi menen baylanisli bolg'an amortizatsiya sarp-qa'rejetlerin qaplaw mashqalalarin ju'zege keltirmekte. Xojaliqlarda tuqim, aziq-awqat, to'gin ha'm janilg'i-maylaw ka'bi aylanba qurallar zapaslarin jaratiwdi talap etedi;

- tiri organizmler (o'nimdar haywanlar ha'm jumis haywanlari, jas sharwa mallar, quslar) ko'p jilliq o'simlikler ha'm usi ka'biler awil xojalig'i materialliq-texnika resurslarinin' o'zine ta'n qa'siyetli quramli bo'lekleri esaplanadi. Sonin' menen birge, awil xojalig'i islep shig'ariwinda biologiyaliq protsessler materialliq-texnika resurslarinan paydalaniw na'tiyjeliligine tikkeley ha'm qosimsha ta'sir ko'rsetedi;

- awil xojalig'i xoliq xojalig'inin' basqa tarmaqlarina salistirg'anda islep shig'ariwdi industrial tiykarg'i o'tkiziw, intensiv texnologiyalardi engiziw, o'nimlerde saqlaw ha'm qayta islew tarawlarinda ko'plep sanaat tarmaqlarinin' qatnasiwin talap etedi ha'm olar menen tu'rli bag'darlarda tikkeley ha'm qosimsha mu'na'sibette boladi;

- awil xojalig`inin` materialliq-texnika resurslari agrosanaat kompleksinin` awil xojalig`i o`nimlerin saqlaw, qayta islew, tasiw ha`m satiw menen shug`illaniwshi basqa buwinlari materialliq-texnika ta`miynati menen uyg`inlasqan boliwi kerek.

Ha`zirgi waqitta energiya quwatlarini menen ta`miyinlengenlik da`rejesi tek g`ana miynet o`nimdarlig`inin` o`siwine, ba`lki fond qaytiminin` normada belgilengen mu`ddetlerde qatiwina ha`m sonin` na`tiyjesinde ken`eyttirilgen qayta islep shig`ariw protsessinin` bir tegis keshiwi ushin kerekli imkaniyatlardi jaratadi. Qaraqalpaqstan Respublikasinin` paxtashiliq xojaliqlarin energiya ta`miynati da`rejesi boyinsha toparlastiriw usili ja`rdeminde aling`an na`tiyjelerdin` analizi bul bag`dardag`i o`z-ara baylanisliqlardi tiykarlawg`a xizmet qildi.

Keste na`tiyjelerin teren` analiz etiw talap qilinbaydi, sebep o`z-o`zinen ko`rinip turipti, jer birligine tuwri keletug`in energiya quwatinin` asip bariwi jalpi o`nim, jalpi ha`m sap da`ramatlardin` salistirmali o`sip bariw su`wretine iye ekenligin tastiylaydi. Yag`niy, bul su`wret a`sirese energiya quwati menen birinshi topar xojaliqlarina qarag`anda 1,5-2,0 ma`rte ko`p ta`miyinlengen IV-V toparlardag`i xojaliqlarda keskin sa`wlelenedi. Bul xojaliqlarda fond qaytimi da biraz joqari. Sonnan sheshim qilip, I ha`m II toparlarga kiriwshi xojaliqlarda texnika menen ta`miyinleniw da`rejesinin` jeterli emesligi, bunnan tisqari olardin` ruwxiy eskirgenligi ha`m basqa sebeplerge ko`re na`tiyjesiz paydalanip atirg`anlig`in atap o`tiw orinli. Ta`jiriybeni ko`rsetiwinshe tek g`ana miynet protsesslerin elektrlestiriw ha`m mexanizatsiyalaw tiykarinda ha`m en` jan`a texnika ha`m aldag`i texnologiyalardi engiziw arqali awil xojalig`i islep shig`ariwi na`tiyjeliligi keskin asiriwg`a erisiw mu`mkin.

Biraq, awil xojalig`i islep shig`ariwinda texnika rawajlaniwinin` za`ru`r bag`dar esaplang`an elektrlestiriw haqqinda ga`p baratug`in bolsa, oni rawajlandiriwg`a sarplanip atirg`an kapital u`lesi jeterli da`rejede emes. Ma`selen, Qaraqalpaqstan Respublikasi awil xojalig`i 2009 jilda xaliq xojalig`i uliwma elektr balansinda bar-jog`i 32,6 protsent elektr energiyasin tutiniw qilg`an. Esap-

kitaplardin` ko`rsetiwinshe bul da`rejede awil xojalig`i islep shig`ariwin za`ru`rli mug`darda elektrlestiriw, sonday-aq, texnika rawajlaniwinin` o`sip barip atirg`an basqa bag`darlari talaplarina toliq juwap bermeydi. Sonliqtan da elektr energiyasi ba`rshe jaylarda da islep shig`ariwg`a, a`sirese kishi quwatqa iye fermer ha`m diyxan xojaliqlarindag`i, sharwashiliqtag`i miynet protsentlerdi mexanizatsiyalawg`a toliq engizilmekte dep bolmaydi.

Ha`zirgi waqitta xojaliqlardag`i sha`rtli texnika qurallarinin` bir-birligine tuwri keletug`in aydalatug`in jer maydaninin` o`siw su`wreti baqlanbaqta. Bul protsess jer resurslarinan paydalaniw na`tiyjelilik da`rejesinin` pa`seyiwine alip kelmekte. (2.1-keste)

2.1-keste

Qaraqalpaqstan Respublikasi paxtashiliq xojaliqlarinda ortasha 2012-2013 jillarda miynettin` fond penen ta`miyinleniw da`rejesinin` ekonomikalik na`tiyjelilik ko`rsetkishleri ta`siri

Bir xizmetkerge tuwri keletug`in fond boyinsha xojaliqlar toparlari, sum	Topardag`i xojaliqlar sani	1-toparg`a qarag`anda, %			
		Ortasha jilliq xizmetkerge		100 ga jaqin maydanina	
		Islep shig`ariw			
		Jalpi o`nim	Jalpi da`ramat	Jalpi o`nim	Jalpi da`ramat
1. 3000 g`a shekem	21	100,0	100,0	100,0	100,0
2. 3001-4000	29	125,7	127,6	95,8	92,9
3. 4001-5000	19	139,1	141,4	97,1	89,6
4. 5001-6000	12	149,7	157,5	91,3	87,5
5. 6000 nan artiq	10	168,1	178,0	92,1	84,4

Keste mag`liwmatlari analizi miynettin` fond penen qurallaniw da`rejesinin` asiwi miynet o`nimdarlig`ina unamli ta`sir etken bolsa da, biraq islep shig`ariw o`siwinin` fondlar o`siwinen, bul da`rejede arqada qaliwina, fond qaytiminin` pa`seyiwi bolip tabiladi.

Awil xojalig`ina imkan qaray ko`birek texnika aliw, jerlerdin` meliorativ halatin jaqsilaw, to`gin shig`ariwdi ko`beyttiriw bir qarasta bul intensiv rawajlaniw joli bolsa da tiykarinda mazmunin alg`anda ekstensiv jol bolip tabiladi. Intensiv rawajlaniw boliwi ushin bar bolg`an islep shig`ariw fondlarin toplaw menen birge,

olardin` ha`r bir quramli bo`leklerinen na`tiyjeli paydalaniw arqali g`ana erisiwge mu`mkin boladi.

Joqaridag`i mashqalarg`a, anig`irag`i awil xojalig`inin` en` tiykarg`i, almastirip bolmaytug`in qurali esaplang`an jer resurslari na`tiyjeliliginin` pa`seyiw mashqalasina ayriqsha tu`rtki beriwdin` tu`p maqseti sonda, Qaraqalpaqstan Respublikasi sha`rayatinda awil xojalig`i materialliq-texnika bazasinin` quraminda kollektor-drenaj ha`m basqa suwg`ariw qurilmalari o`z aldina rol oynaydi.

Sonliqtan da 1990-2010 jillar dawaminda 1100 kilometrden artiq araliqta xojaliqlar ara kollektorlar qurilip iske tapsirildi, sonday-aq, paxtashiliqqa qa`niygelesken ayaqlarda 3,5 min` kilometrden artiq araliqta ishki xojaliq kollektorlari iske tu`sirildi. Biraq, ko`rilip atirg`an sharalarg`a qaramastan jerlerdi meliorativ halatin jaqsilaw barisindag`i alip barilip atirg`an jumislar qanaatlandirarli da`rejede dep bolmaydi.

Qaraqalpaqstanda jerlerdin` meliorativ jag`dayi kollektor-drenaj shaqapshalarin tuwri jaylastiriw ha`m uzayttiriw za`ru`rligin talap etedi. Biraq, belgilengen normalar boyinsha ha`r gektar jerge ortasha 40-50 metr drenaj tuwri keliwi kerek. A`melde bolsa, bul ko`rsetkish 34,2 ni quradi, yag`niy normadag`idan 15,8 metr yaki 5,8 protsent kem. Jerlerdi kollektor-drenaj tarmag`i menen toliq ta`miyinlew ushin qa`niygelerdin` esap-kitaplarina qarag`anda Qaraqalpaqstan sha`rayatinda ja`ne 3,2-6,2 min` kilometr kollektor-drenaj tarmag`i qiriliwi lazim.

Soni da atap o`tiw kerek, respublikada awil xojaliq eginlerin suwg`ariw uzaq mu`ddetler dawaminda tiykarinan ekstensiv jol menen, qariqlar ja`rdeminde suwg`ariw usilinda alip bariladi. Na`tiyjede a`meldegi suwg`ariwdin` texnikaliq-texnologiyaliq usillarinda alinip atirg`an suwlardin` tek g`ana 50 protsentine jaqini paydali isletiledi, qalg`an suwlar jerge sin`ip ha`m buwlanip ketedi. Ekonomikaliq-islep shig`ariw ko`z-qarasinan alg`anda bul hal u`lken ziyanalarg`a alip keledi. Sonin` ushin da suwdan na`tiyjeli ha`m tejemli paydalaniw, a`sirese ku`shli shorlang`an jerlerde awil xojalig`i eginlerinin` suwg`a mu`ta`j sezgen vegitatsiya

da`wirinde norma da`rejesinde suwg`ariwdi quriw, suw o`lshegish a`spablar ha`m basqa tiyisli suw buyimlarin ornatiw ka`bi ilajlardi qollaw tiykarinda tu`pten jaqsilaw ma`selesin keskin qoyiw maqsetke muwapiq.

Awil xojalig`i diyxanshiliq tarmag`inin` materialliq resurslari ha`m islep shig`ariw protsesslerin intensivatsiyalawda ximiyalastiriw za`ru`r a`hmiyetke iye. Mineral to`ginlerden tuwri paydalanilsa olarg`a ketken sarp-qa`rejetler o`nimdarliqtin` joqari boliwi esabina o`zin tezde qaplaydi. Biraq, to`ginlerge ketken qa`rejetlerdi o`nimdarliq ornina qaplaw da`rejesi keskin pa`seyip ketti. Pikirimizshe, bunin` tiykarg`i sebepleri to`mendegilerden ibarat:

- mineral to`ginler ha`m ximiyaliq qurallardin` bahasi keskin asip ketkenligi, sonday-aq, basqa ob`ektiv ja`ne de sub`ektiv sebeplerge ko`re xojaliqlar finansliq halatlardin` jamanlasqanlig`i aqibetinde olar za`ru`r mug`darda to`ginler satip aliw ha`m olardan paydalaniw imkanina iye emesligine qa`dir bolmay qalg`anlig`i;

- elege shekem azot, fosfor ha`m kaliy ka`bi mineral to`ginlerdi awil xojalig`ina jeterli mug`darda jetkizip beriw ha`m topiraqqa saliwdin` belgili salistirmasina erisilmegenligi aqibetinde topiraqtag`i aziq-awqat zatlari balansinin` buziliwina jol qoyilip atirg`anlig`i;

- ximiyaliq qurallardi saqlaw ha`m tasiwdin` materialliq-texnika bazasi zaman talabina juwap bermesligi ha`m oni bekkemlew din` u`lken a`hmiyetke iyeligi. Son`g`i jillarda olar pa`s rawajlandi, to`ginlerdi saqlaw ushin imarat ha`m siyimlar, ha`zirgi zaman jaylaw (upakovka) qurallari ha`m qa`niygelestirilgen transport qurallari jetispeydi. To`ginlerdi artiw, tu`siriw ha`m topiraqqa saliwg`a sa`ykeslestirilgen texnika qurallari defitsitligi ju`da` u`lken.

Ximiyalastiriwdin` na`tiyjeliligini asiriw ushin xojaliqlardin` o`zleri ko`p is qiliwlari kerek. Olar diyxanshiliq ma`deniyati ha`m onin` tarmaqlarin ju`ritiw dizimlerinin` basqa elementlerin esapqa alg`an halda engizilgen ta`g`dirde g`ana to`ginlerdin` joqari na`tiyjeliligi ta`miyinlenedi. Bunin` ushin ha`r bir jer uchastkasi konturi boyinsha topiraqtin` agroximiyaliq kartalarin du`ziw ha`m topiraqtin` ximiyaliq, fizikaliq ha`m mexanikaliq quramlari o`zgerisin da`wirli

analiz qiliw maqsetinde monitoring dizimin engiziw ha'm bul ma'selelerdi tez sheshiw maqsetinde kompyuterlesken texnologiyalardi ken' engiziw ha'zirgi diyxanshiliq ma'deniyatin jetilistiriwdin' en' za'ru'r talaplarinan biri bolip tabiladi. Sebebi, almaslap egiw sistemasinda eginlerdi jer uchastkalari boyinsha da'wirli jaylastiriw (rotatsiya) protsessinde belgili konturg'a belgili salistirma ha'm mug'darda to'gin saliwda tu'rli eginlerdin' biologiyaliq qa'siyetlerin esapqa aliwi lazim. Sonin' menen birge, to'ginlerden paydalaniw diyxanshiliq ma'deniyati jetik bolg'an ta'g'dirde g'ana ku'tilgen na'tiyjeni beredi. Sonin' menen birge, to'ginler ha'm o'simliklerdi qorg'aw, ximiyaliq qurallardan na'tiyjeli paydalaniw ko'p jaqtan xojaliq ju'ritiw sub'ektlarinin' tiykarg'i islep shig'ariw qurallari, a'sirese arnawli texnikalar menen ta'miyinleniw halatina baylanisli bolip tabiladi.

Tag'i da awil xojalig'i tiykarg'i islep shig'ariw fondlari islep shig'ariw protsessinde tikkeley qatnasatug'in en' aktiv quramliq bo'lek esaplanadi. Sonliqtan jer ha'm miynet resurslarinin' awil xojalig'i tiykarg'i islep shig'ariw ha'm o'ndirislik emes fondlar menen buyimlang'anlig'inin' en' za'ru'r ko'rsetkishlerinen biri bolip tabiladi.

Qaraqalpaqstan Respublikasi paxtashiliq xojaliqlarinda 1991-2013 jillar ishinde tiykarg'i fondlardin' uliwma quni 7,4 esege, awil xojalig'i bag'darindag'i tiykarg'i fondlar quni bolsa 6,7 ma'rtebege ko'beyip tiyisli ra'wishte 15,2 ha'm 9,1 mlrd. sumdi du'zedi. Sonday-aq, 100 ge jerdin' awil xojalig'i fondlari menen ta'miyinleniw da'rejesi 8,7 ma'rtebege yaki 8,9 mln. sumg'a ko'beygen bolsa, bir xizmetkerge tuwri keletug'in awil xojalig'i bag'darindag'i fondlar quni 122,5 min' sumg'a jetken yaki 9,4 ma'rtebege ko'beygen.

Tiykarg'i fondlardan paydalaniw na'tiyjeliligi olar aktiv bo'leginin' (ku'sh ha'm jumisshi mashinalari, o'nimdar haywanlar, ko'p jilliq terekler ha'm usi ka'biler) ja'ne de islep shig'ariw protsessi ushin materialliq sha'rayatlar jaratug'in ha'm texnologiyaliq protsesslerde tikkeley qatnaspaytug'in passiv bo'leginin' mug'dar ha'm sapa ko'rsetkishlerine tikkeley baylanisli.

Joqarida tiykarlap berilgenindey, paxtashiliq penen shug'illanatug'in xojaliq sub'ektlerinde de materialliq-texnika resurslarinan paydalaniw na'tiyjeliligini asiriw ushin olardi tu'rli texnologiyaliq protsesslerde tutiniw qilinatuǵ'in energiya quwatları dereklerin ken'eyttiriw ha'm miynetin' energiya resursları menen qurallang'anliq da'rejesin ko'teriw za'ru'r.

Aylanba qarjılarg'a bolg'an uliwma mu'ta'j xojalıqlardin' u'lken kishiligi, qa'niygelesiwi texnika quralları menen buyimlang'anliq da'rejesi, ta'miynat dizimi ha'm o'nimin satiw ka'bi bag'darlarda jaratılǵ'an sha'rt-sha'rayatlarg'a baylanisli. Awıl xojalıǵ'ı islep shig'ariwi ma'wsimli tu'ske iye bolg'anlig'i sebepli za'ru'rli aylanba qarjılarg'a bolg'an mu'ta'j, ha'tteki, ayirim jıl, sherek ha'm aylarda da tu'rlisheli bolıwi mu'mkin.

Izertlenip atırg'an da'wir (2001-2013 jj.) mag'liwmatları analizi ko'rsetedi, aylanba qarjılardin' ko'lemi absolyut ha'm salıstırmalı ko'rsetkishlerde jıl sayın artıp barmaqta. 1 gektar egin maydani esabına aylanba qarjılar 263 sumnan 424 sumǵ'a yaki 1,6 ma'rte, sonnan, material qarjılar 217 sumnan 345 sumǵ'a shekem yaki 1,6 ma'rte asqan.

Islep shig'ariw (tiykarg'i ha'm aylanba) fondlarinan paydalaniw na'tiyjeliligini asiriw maqsetinde olardin' belgili salıstırmasına a'mel qiliw za'ru'r. Biraq, awıl xojalıǵ'ı tiykarg'i islep shig'ariw fondlarinin' 1 sumına tuwri keletug'in aylanba qarjılar ko'lemi aspag'an. 2000 ha'm 2010 jıllarda sa'ykes ra'wishte 0,20 ha'm 0,10 sumdı, sonin' ishinen material ushin qarjılar 0,14 ha'm 0,08 sumdı qurag'an. Bul halat tiykarg'i fondlardı indeksatsiyalaw ha'm qayta bahalaw na'tiyjesinde olar balans quninin' passiv asiriliwi esabına ju'z bergen. Izertlew na'tiyjeleri ha'm ta'jiriybeler olardin' belgili salıstırması awıl xojalıǵ'ı tiykarg'i islep shig'ariw fondlarinin' bir sumına aylanba qarjılarının' keminde 0,50 sumı tuwri keliwin, yag'niy 1:0,5 salıstırmanı talap etedi. Biraq, tiykarg'i ha'm aylanba fondlardın' belgili salıstırmaların ta'miynlew ba'rshe agrotexnika ilajların sapalı ha'm o'z waqtında o'tkiziw, aldag'i ta'jiriye ha'm pa'n-texnika rawajlanıwi utisların islep

shig'ariwg'a tartiw tiykarinda xojaliq ju'ritiwshi sub'ektlerinin' tu'pkilikli na'tiyjelerinin' belgili jaqsilanip bariwi ushin bekkem jag'day jaratadi.

Pa'n-texnika rawajlaniwi utislarin islep shig'ariwg'a engiziw tu'pkilikli na'tiyjede janli miynet o'nimdarlig'inin' asqanlig'i, is waqti tejelgenligi, awil xojalig'i o'nimlerin jetistiriw ko'lemleri, sap ha'm jalpi da'ramattin' ko'beygenliginde o'z ko'rinisin tabadi. Qaraqalpaqstan Respublikasi awil xojalig'i misalinda texnika rawajlaniwi ha'm islep shig'ariwdi intensivatsiyalaw tiykarg'i faktorlarinin' miynet na'tiyjelerine ta'siri boyinsha alip barilg'an esap-kitaplardin' ko'rsetiwinshe, 1 gektar aydalatug'in jer ha'm bir xizmetker esabina tuwri keletug'in ortasha jilliq awil xojalig'i tiykarg'i islep shig'ariw fondlari 1995-2013 jillarda reformalarg'a deyin bolg'an da'wir ko'rsetkishlerine qarg'anda tiyisli ra'wishte 8,5 ha'm 9,4 ma'rte asqan.

Biraq, analiz etilip atirg'an da'wirde 1 gektar aydalatug'in jer esabina tuwri keletug'in jalpi o'nim, jalpi ha'm sap da'ramat pa'seygen. Ha'zirgi bir waqitta miynetke haqi to'lew, miynet o'nimdarlig'i, yag'niy 1 gektar jerge sarplanatug'in adam - saat esabina tuwri keletug'in jalpi o'nim ko'rsetkishleri de pa'seygen. Demek, bul jerde atap o'tiw lazim, texnika rawajlaniwi ha'm islep shig'ariwdi intensivatsiyalaw na'tiyjeliliginin' o'siw su'wretleri bir gektar aydalatug'in maydan ha'm bir xizmetker esabina tuwri keletug'in ortasha jilliq tiykarg'i islep shig'ariw fondlarinin' o'siw pa'tlerinen biraz g'ana arqada qalg'anlig'in ko'rsetedi.

Ha'zirgi waqitta respublikamizdag'i ha'reket etip atirg'an xojaliqlardin' tiykarg'i fondlar menen ta'miynlengenligin asiriw ha'm olardan aqilg'a muwapiq paydalaniw bazar sha'rayatinda awil xojalig'i o'nimleri jetistiriw ko'lemlerin ko'beyttiriw ha'm onin' na'tiyjeliligin asiriwdin' za'ru'r sha'rti esaplanadi. Bir xizmetkerge tuwri keletug'in ortasha jilliq paxta maydani pa's bolg'an xojaliqlarda 100 gektar egin maydani esabina awil xojalig'i tiykarg'i islep shig'ariw fondlari menen buyimlang'anliq da'rejesi de pa's. Egin maydanlarina islep shig'ariw tiykarg'i fondlari ko'birek tuwri keletug'in xojaliqlarda paxta o'nimdarlig'i, jetistirilgen jalpi o'nim ha'm jalpi da'ramat ko'rsetkishleri bo'lek jag'inan bolsa da

o'sip bariw su'wretine iye bolip tabiladi. Biraq, izleniw na'tiyjeleri na'tiyjelilik ko'rsetkishlerinin o'siw su'wreti xojaliqlardin fond penen ta'miyinleniw su'wretinin o'siwine qarag'anda paritetsizligin ko'rsetpekte.

Joqaridag'i sheshimler tiykarinda aytiw mu'mkin boladi, awil xojalig'inda o'nim islep shig'ariw o'siwinin fondlar o'siwinen ma'lim da'rejede arqada qaliwi, sonday-aq, fond qaytiminin pa'seyiwine barha'm beriw ushin awil xojalig'in materialliq-texnika qurallari menen ta'miyinlewdi normativ halatqa jetkiziw ha'm olardan paydalaniw na'tiyjeliligini asiriwg'a ta'sir etiwshi ba'rshe sha'rayat ha'm faktorlardi qamrap alatug'in tiyisli shara-ilajlardi a'melge asiriw lazim boladi.

2.2. Tiykarg'i ha'm aylanba qurallarinin o'z-ara optimal salistirmalari ha'm olardin o'ndiris na'tiyjeliligine ta'sirin aniqlaw

Xojaliqlardin tiykarg'i ha'm aylanba qarjilar menen jeterli da'rejede ta'miyinlengenligi awil xojalig'i islep shig'ariwi ha'm materialliq-texnika resurslarinan paydalaniw na'tiyjeliligini asiriwdin za'ru'r faktori bolip tabiladi. Biraq, bul za'ru'r waziypani orinlaw olardin o'z-ara belgili salistirmalarin belgilew ha'm ta'miyinlew za'ru'rigin keltirip shig'aradi. Agrar sektor resurs potentsialinin ba'rshe quramliq bo'lekleri ortasindag'i paritetke erisiwdin islep shig'ariw na'tiyjelerine ta'sirin u'yreniw maqsetinde respublikadag'i 144 paxtashiliq xojaliqlari awil xojalig'i tiykarg'i islep shig'ariw fondlari ha'm materialliq aylanba qarjilar salistirmasina qarap toparlarg'a bo'lip shig'ildi (5-keste).

Kestedegi mag'liwmatlarg'a qarag'anda III topardag'i xojaliqlar islep shig'ariw tarawinda en' jaqsi na'tiyjelerge erisken. Olarda awil xojalig'i tiykarg'i islep shig'ariw fondlarinin bir sumina aylanba qarjilardin 0,51-0,60 sumi tuwri keledi. Usi topardag'i xojaliqlardin 100 gektar egin maydanina, bir xizmetkerge ortasha jilliq ha'm awil xojalig'i mo'lsheindegi tiykarg'i islep shig'ariw fondlarinin bir sumi esabina tuwri keletug'in jalpi o'nim ha'm payda da'rejeleri biraz joqari. Bul toparda tiykarg'i ha'm aylanba qarjilardin salistirmasi 1:0,55 ti

qurag'an. Demek, bunnan usinday sheshim qiliw mu'mkin, aylanba qarjilar menen ta'miyinleniw da'rejesin bunnan asiriw xojaliq ju'ritiw ko'rsetkishlerinin jaqsi boliwina alip kelmeydi. IV- toparg'a kiritilgen xojaliqlar mag'liwmatlari bunnan da'liylet beredi. To'rtinshi topardag'i xojaliqlar ko'rsetkishlerinin pa'seyip ketkenligin usinday su'wretlew mu'mkin, artiqsha aylanba qarjilar, sonday-aq, olardin joqshilig'i da xojaliq xizmeti na'tiyjeliligini jeterlishe ta'miynley almaydi.

2.2-keste

Tiykarg'i ha'm aylanba qarjilar salistirmasinin na'tiyjelilik da'rejesine ta'siri (paxtashiliq xojaliqlarinin 2012-2013 jj. ortasha mag'liwmatlari tiykarinda)

Ko'rsetkishler	Tiykarg'i fondlardin 1 sumina tuwri keletug'in aylanba qarjilar boyinsha toparlar			
	I	II	III	IV
	0,40 qa shekem	0,41-0,50	0,51-0,60	0,60 tan joqari
Topardag'i xojaliqlar sani	34	47	44	19
Tiykarg'i ha'm aylanba qarjilar ortasindag'i salistirma	0,31	0,44	0,57	0,63
S.i. I-toparg'a qarag'anda parqi	100,0	144,3	168,1	191,5
Ja'mi jalpi o'nimnin o'siw su'wreti, % te	100,0	102,4	117,6	97,4
S.i. bir xizmetkerge tuwri keletug'in jalpi o'nim o'siwi, % te	100,0	103,1	114,8	96,4
Tiykarg'i islep shig'ariw fon-dinin 1 sumina tuwri keletu-g'in paydanin o'siwi, % te	100,0	106,9	117,7	91,4

Sebebi, birinshi halda aylanba qarjilar, yag'niy pul qarjilari, islep shig'ariw zapaslari ha'm tamamlanbag'an islep shig'ariw ta'rzinde iske salinbay toqtatip qoyiladi, ekinshi halda bolsa, tiykarg'i fondlar a'mel qiliwinin sinxronlig'i (barabar ha'reketleniwi)ne erisilmeydi, ayirim is protsessleri belgilengen mu'ddetlerde yaki uliwma alg'anda orinlanbastan qaliwi mu'mkin. Bunday halat olardin aylaniwi (paydalaniw da'rejesi)n biraz pa'seyttirip, tu'pkilikli na'tiyjede resurslar qaytimi ko'rsetkishlerine unamsiz ta'sir qiladi.

Aylanba islep shig'ariw ha'm aylanis fondlarinin' jiyindisi aylanba qarjilardi quraydi. Qaraqalpaqstan Respublikasinin' paxtashiliq xojaliqlarinda aylanba qarjilardin' qurami to'mendegi mag'liwmatlar menen su'wretlenedi, yag'niy aylanba islep shig'ariw fondlari (materialliq-aylanba qurallari) nin' u'lesi 65-68% aylanis fondlarinin' u'lesi bolsa 32-35 protsenti quraydi.

Analizlerdin' ko'rsetiwinshe son'g'i jillarda pul qarjilarinin' u'lesi kemeyip ha'm o'z-ara esap-kitaplardag'i qarjilar u'lesi bolsa keskin ko'beyip barmaqta. Bunday ahwal tayarlaw sho'lkemlerinin' qabil qilg'an o'nim (paxta, da'n ha'm pile) ha'm basqa usi ka'bi o'nim (xizmet) ler boyinsha esap-kitaplardi o'z waqtinda alip barmaslig'i na'tiyjesinde ju'zege kelmekte. Bul bolsa, xojaliqlardin' finansliq ahwalin qatan' quramalasip qoymaqta. Islep shig'ariw aylanba fondlari menen aylanis fondlari ortasindag'i salistirmanin' o'zgerisi xojaliqlardi ekonomikalik halatina baylanisli. Ekonomikalik jaqtan quwatli ha'm kem kuwat xojaliqlari ortasindag'i aylanba qarjilar qurami ha'm onin' islep shig'ariw tu'pkilikli.

2.3-keste

Qaraqalpaqstan Respublikasinda diyxan fermer xojaliqlarinin' 100 gektar aydalatug'in jer esabina aylanba qarjilar menen ta'miyinlengenlik da'rejesinin' islep shig'ariw na'tiyjelerine ta'siri (2013-2012 jj. ortasha mag'liwmatlari tiykarinda)

Ko'rsetkishler	Xojaliqlardin' aylanba qarjilar menen ta'miyinleniwi boyinsha toparlari, min' sum				Orta-sha
	I	II	III	IV	
	30,0 g'a shekem	30,1-40,0	40,1-50,0	50,0 den joqari	
Topardag'i xojaliqlar sani	29	38	36	41	36
Islep shig'ariw zapaslari	55	44	32	20,1	37,8
Islep shig'ariw aylanba fondlarinin' juwmag'i, %	17	27	29	36	27,2
Satiw ushin o'nimler	2	4	5	6	5
Esap-kitaplardag'i qarji	19	20	23	29	22,7
Pul qarjilari	4	4	6	6	5
Fondlardin' aylanista boliw juwmaqlari, %	27,1	29,6	36,0	42,4	34,6
Ja'mi aylanba qarjilar, %	100	100	100	100	100

na`tiyjelerine ta`sirin ra`wshanraq aniqlaw ushin respublikada 144 xojaliq ha`r 100 gektar aydalatug`in jerdin` aylanba qarjilar menen ta`miyinlengenlik da`rejesi boyinsha toparlarga bo`lip u`yrenildi (2.3-keste).

Ekonomikaliq jaqtan kem quwat xojaliqlardin` aylanba qarjilarinda islep shig`ariw tarawinda ba`nt bolg`an qarjilar u`stin bolip, 72,9 protsenti du`zedi. Ekonomikaliq qwatliraq xojaliqlarda (IV- topar) usi qarjilardin` u`lesi biraz pa`s bolip, 57,6 protsentke ten`, aylanis tarawina engizilip atirg`an mug`dari bolsa joqari. Ma`selen, bunday qarjilar I-toparda 27,1 protsent bolsa, IV-toparda 42,4 protsentke ten`.

Sonin` menen birge, ekonomikaliq jaqtan quwatliraq bolg`an xojaliqlarda aylanba qarjilardi du`ziw ha`m onnan paydalaniwda qatan` kemshilikler bar, yag`niy qarjilardan u`nemsiz paydalanilmaqta, aylanis tarawina artiqsha qarjilar engizilmekte. Bul bolsa islep shig`ariw fondlarinin` na`tiyjeliligini pa`seyttiredi. Bos pul qarjilarina iye bolg`an ekonomikaliq jaqtan quwatli xojaliqlar usi waqtinsha paydalanilmay turg`an artiqsha pullardi qarjig`a mu`ta`j xojaliqlarg`a sha`rtname tiykarinda kredit ta`rzinde beriwleri yaki kredit birlespelerine ag`zaliq vzosni sipatinda kiritiwleri maqsetke muwapiq, dep esaplaymiz. Sebebi, son`g`i jillarda naq pul qarjilarinin` u`lesi kemeyip, esap-betlerindegi pul u`lesleri artip barmaqta.

1990-2013 jillar dawaminda qarjilar ha`m o`nim islep shig`ariwdi o`siw su`wretlerinin` o`z-ara paritetlik printsipleri ortasindag`i baylanisliliq buzildi. Ma`selen, aylanba qarjilardin` aylanisi jalpi o`nim boyinsha 100 ku`nge, realizatsiya qiling`an o`nim boyinsha 74 ku`nge, jalpi da`ramat boyinsha 118 ku`nge a`ste-aqirinlasqan. Bunin` tiykarg`i sebebi aylanba qarjilar ja`mi ko`leminin` o`siw su`wreti jalpi o`nim ha`m realizatsiya qiling`an o`nim o`siwine qarag`anda biraz joqari bolg`anlig`i bolip tabiladi.

Paxta sapasin jaqsilaw materialliq resurslarin tejewdin` za`ru`r bag`darlarinan biri sipatinda agrosanaat kompleksi quramindag`i shiyki zat jetistiriw, qayta islew

ka'rxanalarinin' bar quwatlarinan toliq paydalaniw ha'm olardin' eksport potentsialin asiriwg'a ken' imkaniyat jaratadi. Sonday-aq, ka'rxanalar quwatlarinin' udayi ken'eyttiriliwi ushin qosimsha qarjilar dereklerinin' jaratiliwi materialliq resurslar boyinsha kooperatsion qa'rejetlerdin' qisqariwi, transport shig'imlari ha'm janli miynet sarpinin' kemeyiwi, remontlawlar aralig'indag'i mu'ddetler ha'm tiykarg'i fondlar a'mel qiliwi dawam etiwinin' uzayiwina alip keledi.

Tutiniw qa'siyetleri salistirmali joqari bolg'an o'nim jetistiriw, a'dette, qosimsha sarp-qa'rejetlerdi talap etedi. Bul bolsa, o'nimler ha'm shiyki zat quramindag'i waqit, ma'kan ha'm tarmaq shegaralarina iye bolg'an belgili quramliq o'zgerisler menen baylanisli. Tarmaq na'tiyjeliligini asiriw ma'pleri jolinda ko'binshe paxta o'nimlerinin' materialliq resurslar siyimin norma da'rejesine asiriw maqsetke muwapiq. Ma'selen, Qaraqalpaqstannin' o'simlik tarmaqlarin basqa aymaqlar menen salistirg'anda, ma'selen, paxtashiliqqa ketetug'in sarip-qa'rejetler mug'dari biraz joqari. Sebebi, Qaraqalpaqstanda shorlaniwg'a qarsi gu'res ushin basqa wa'layatlarg'a qarag'anda 25-30 protsent ko'birek miynet ha'm materialliq resurslar sarpi talap qilinadi. Sonin' menen birge, bul qa'rejetler tiykarinan paxta o'nimdarlig'in asiriw, paxta talasi sapasin jaqsilaw ha'm basqa usi ka'bi ilajlardi orinlaw ornina qaplaniwi mu'mkin. Bul waziypalardi a'melge asiriw ha'r bir aldag'i ta'jiriybe ha'm pa'n utislarina tiykarlang'an halda tarmaqtin' texnika ha'm texnologiyalarg'a baylanisli mashqalalar sheshimin tabiwdi talap qiladi.

Sonin' ishinen, paxtashiliq tarmag'in texnika menen jetik da'rejede ta'miyinlew ko'p g'ana halatlarda texnika xizmeti ko'rsetiw menen baylanisli ba'rshe tiykarg'i qurallardin' texnikaliq remontlawdi kombinatsiyalang'an dizimge aylandiriwg'a baylanisli bolip tabiladi. Sebebi, en' za'ru'r agrotexnikaliq operatsiyalar (egiw, to'ginlew ha'm usig'an uqsaslar)din' ma'jbu'riyiligin esapqa alg'an halda olardi a'melge asiriwda za'ru'rli texnika ko'rigi o'tkiziw, remontlaw ha'm diagnostika qiliw za'ru'r a'hmiyetke iye. Bul miynet siyimin kemeyttiriw

imkanin beredi, awisiq bo'lekler ha'm remontlaw materiallarina bolg'an mu'tajlikti kemeyttiredi.

Son'g'i jillarda ag'imdag'i ha'm kapital texnikaliq remontlaw islerin tiykarinan rayonlardag'i mashina-traktor parklari a'melge asirmaqta. Analizlerdin ko'rsetiwinshe, 2010-2013 jillarda Qaraqalpaqstan Respublikasi xojaliqlarinda ha'r 1000 gektar egin maydanina ortasha 36 traktor tuwri kelgen ha'm olardin 70 protsentinen artig'i normada belgilengen xizmet (amortizatsiya) mu'ddetlerin o'tep bolg'an. Olardi remontlaw ushin ko'pshilik hallarda awisiq bo'lekler jetispeydi, tiklew qa'rejetleri u'lken bolip, olar jetistirilgen o'nimler ornina toliq qaplanbaydi, jan'alaw ushin bolsa xojaliqlardin finansliq ahwali jeterli da'rejede emes. Ma'selen, Qaraqalpaqstan Respublikasinda esap-kitaplardin ko'rsetiwinshe bir traktordi remontlaw ha'm og'an texnikaliq xizmet ko'rsetiw islerine ortasha 138808 sum, basqasha aytqanda, 1 gektar aydalatug'in jerge 431 sumg'a tuwri keledi.

2010-2013 jillardag'i ortasha o'nimler analizine tiykarlanatug'in bolsaq, Qaraqalpaqstan Respublikasi boyinsha kapital remont qiling'an 1676 traktordin 71 protsenti «Awilxojaliqta'miynaton'law» ustaxanalarinda a'melge asirilg'an bolip, bir traktorg'a 102,8 min' sum sarplang'an. Traktorlardin qalg'an 29 protsenti xojaliq ustaxanalarinda remontlanip, ha'r bir traktorg'a 143,2 min' sum yaki «Awilxojaliqta'miynaton'law» ustaxanalari xizmetlerine qarag'anda 45,4 protsent artiq qarji sarplang'an. Demek, awil xojalig'i traktor ha'm texnikalarin arnawli remontlaw ustaxanalarinda remontlaw ekonomikaliq jaqtan na'tiyjeli ekenligin itibarg'a alip, bul remontlaw ka'rxanalari xizmetin rawajlandiriw za'ru'r.

Respublika awil xojalig'i tarmaqlarindag'i traktorlardin 2008-2010 jillardag'i ja'mi balans quninan kelip shiqqan halda kapital remont qa'rejetlerinin analizi olardin normadag'i ko'rsetkishlerine qarag'anda ha'r jilg'i kapital remontqa ajiratpalar 51,0 min' sumg'a artiq ekenligin ko'rsetpekte. Bul ko'rsetkish Shimbay ha'm A'miwda'rya rayonlarinan tisqari ayirim rayonlarda ha'tteki eki ma'rtege shekem joqari bolg'an.

Joqaridag'i analizler tiykarinda to'mendegi juwmaqqa keliw mu'mkin, yag'niy awil xojalig'i texnikalarin remontlawg'a qa'niygelestirilgen «Awilxojaliqta'miynaton'law» ka'rxanalari ha'm xojaliqlarda da remontlaw ushin awisiq bo'leklerinin jetispewshiligi ha'm tiykarsiz ra'wishte qoyilip atirg'an u'steme bahalar na'tiyjesinde bul servis xizmetinin qimbatlasiwina alip kelgen.

Texnika qurallarinan na'tiyjeli paydalaniw ko'p jaqtan olardi o'z waqtinda ag'imdag'i remontlawdi sapali du'ziwge baylanisli. 2008-2010 jillarda 11380 ag'imdag'i remonttan 1831 yaki 16,0 protsenti xojaliqlardan tisqarida a'melge asirilg'an. Sonin' menen birge, ag'imdag'i remonttin' tiykarg'i bo'legi xojaliqlarda du'zilgen. Ta'jriybe ha'm esap-kitaplardan kelip shiqqanda texnikani ag'imdag'i remontlaw ushin ketetug'in sarp-qa'rejetlerdi kemeyttiriw ushin «Awilxojaliqta'miynaton'law» ustaxanalari bo'linbelerinde kapital remontlawdi ha'm xojaliqlarda ag'imdag'i remontlawdi du'ziw, mashina-traktor parklerine texnikaliq xizmet ko'rsetiwdi zaman talaplarina sa'ykes ra'wishte a'melge asiriw za'ru'r.

Respublika xojaliqlarinda jol-ha'reket ha'diyselerine ushirag'an texnikalardi remontlaw ushin ko'shpe avtoustaxanalar ha'm texnika qarawi ushin arnawli u'skene ha'm buyimlar za'ru'r. Bular menen ta'miyilengenlik 6,3 protsenti quraydi. Alip barilg'an esap-kitaplarg'a tiykarlanip xojaliqlardi texnika qurallarina toliq servis xizmeti ko'rsetiw ushin ja'ne 300 ge jaqin texnikaliq xizmet ko'rsetiw agregatlari ha'm ko'shpe diagnostika qurilmalari za'ru'r.

Respublikada fermer ha'm diyxan xojaliqlarina texnikaliq xizmetler ko'rsetiw dizimin ja'ne de rawajlandiriw maqsetinde ko'shpe xizmet ko'rsetiw bo'linbelerin du'ziwge ayriqsha itibar qaratilmaqta. Respublikanin' Shimbay rayoni xojaliqlarinda mashina ha'm traktorlarga texnikaliq xizmet ko'rsetiw din' arnawli tu'ri qollanilmaqta. Usi tu'rdin' a'hmiyeti traktorlar ha'm awil xojalig'i mashinalarina arnawli zvenolar menen xizmet ko'rsetiwden ibarat. Bunday zvenolarg'a sazlawshi ustalar basshiliq qiladi, texnikaliq xizmet ko'rsetiw ha'm diagnostikanin' ko'shpe qurallari qollaniladi, ha'mme isler

«Awilxojaliqta`miynaton`law» rayon birlespesinin` arxitektor-texnikaliq xizmeti basshilig`inda a`melge asrilmaqta. Bunday arnawli zvenolar arqali texnikaliq xizmetlerdi ko`rsetiw bar rezervlerden u`nemli ha`m tejemli paydalaniw shara-ilajlardi a`melge asiriwdin` aldag`i usillarinan biri ekenligin ha`m de za`ru`r a`meliy a`hmiyetke iyeligin atap o`tiw kerek.

Juwmaq qilip aytqanda, awil xojalig`i tiykarg`i ha`m aylanba fondlarinan na`tiyjeli paydalaniwdi du`ziw ushin to`mendegi shara-ilajlardi a`melge asiriw maqsetke muwapiq bolip tabiladi:

-birinshiden, awil xojalig`i tovar islep shig`ariwshi sub`ektlerin diyxanshiliq eginlerin o`siriw ushin za`ru`r bolg`an texnikalar ha`m olardan toliq paydalaniw ushin tiyisli jumisshi organlari, tirkeme qurallar ha`m awisiq bo`lekler menen norma da`rejede ta`miyinlew;

-ekinshiden, joqaridag`i sha`rtler tiykarinda tiykarg`i islep barilg`an izleniwler na`tiyjesine ko`re orta esapta 1:0,5-0,6 salistirmag`a erisiwdi kepillik beriwshi mashqala fondin jaratiw;

-u`shinshiden, jerlerdin` meliorativ halati ha`m u`stki landshaftlarin texnika qurallarinan u`nemli paydalaniwg`a sa`ykeslew islerin ra`wishte qurip bariw;

-to`rtinshiden, birlenshi ha`m qayta egiletug`in eginlerdin` ma`wsimlik qa`siyetlerin itibarg`a alg`an halda tiykarg`i islep shig`ariw ha`m o`ndirislik emes qurallarinan, a`sirese texnikalardan jil dawaminda u`ziliksiz ha`m na`tiyjeli paydalaniwdi du`ziw;

-besinshiden, texnika quralların tiklew ha`m remontlaw islerin qa`niygelesken arnawli ustaxana ha`m saraylarda zaman talaplarina sa`ykes ra`wishte o`tkiziw ha`m de shet el texnikalardi basqariw menen baylanisli ba`rshe texnologiyaliq islerdi orinlay alatug`in arxitektor-texnikaliq xizmetkerler tayarlaw dizimin jaratiw bolip tabiladi.

JUWMAQLAW

Bul pitkeriw jumisimizdag'i analizlew na'tiyjelerine tiykarlanip Qaraqalpaqstan Respublikasi awil xojalig'ında bazar ekonomikasına o'tiw sha'rayatında islep shig'ariw resurslarınan na'tiyjeli paydalaniwdin' na'tiyjeliligin asiriw jollari boyınsha to'mendegishe juwmaqqa keldik:

- bazar ekonomikasi sha'rayatında xojaliq ju'ritiw yaki mu'lkshiliktin' qanday tu'ri bolmasin, olardin' aldındag'i tiykarǵı maqset kem qa'rejet ornına ko'p ha'm sapalı o'nim islep shig'ariw ha'm satiw esabınan ko'p payda aliw bolip tabiladi. Usi maqsetke erisiw ushin bar barliq resurs ha'm faktorlardin' o'z-ara baylanisliliq, toltiriwshan'liqtay o'zgesheliklerin itibarg'a alg'an halda olardin' u'lken payda aliwına ken' imkan беретug'in quramliq strukturalarin aniqlaw talap qilinadi. Usi ma'seleni sheshiw ushin, bizin' pikirimizshe, za'ru'r ilimiy-a'meliy a'hmiyetke iye;

- ekonomikalıq na'tiyjelilik islep shig'ariw sotsialliq na'tiyjelerinin' salıstırmalı ulıwma, sintetikalıq ko'rinisi esaplanadi. Ekonomikalıq na'tiyjelilik «paydali» na'tiyje tu'rindegi ja'mleme na'tiyjege erisiw menen baylanisli. Bunday na'tiyjenin' mug'dari islep shig'ariw barliq faktorlari a'mel qiliwinin' ja'mleme aqibeti, onin' ba'rshe resurslarınan paydalaniw na'tiyjesi sipatında esapqa alinadi. Basqa ekonomikalıq kategoriyalar arasınan na'tiyjelilikti ko'rsetetug'in na'tiyjelilik kategoriyasin anıq ajratıp aliw usi kategorıyanın' ken'eytirilgen qayta islep shig'ariw kategoriyasi menen tikkeley funktsional baylanisin aniqlaw paydali na'tiyjeni asiriwg'a qaratilg'an shara-ilajlardı anıg'ıraq tiykarlaw imkaniyatın beredi. O'z-o'zinen ma'lim bolg'anınday, tikkeley funktsional baylanisti aniqlaw na'tiyjelilik kategoriyasinin' ekonomikalıq nizamlar dizimi menen o'z-ara baylanisli ekenligine qarsi kelmeydi;

- na'tiyjelilik-tap usi bir waqıtta onin' sotsialliq islep shig'ariwdag'i mug'dari ha'm da'rejesi esabın ju'ritiwdin' tu'rleri ja'ne de metodlari tuwrisındag'i ma'sele de bolip tabiladi. Sotsialliq qayta islep shig'ariw, ma'lim bolg'anınday, en' aldın-ala, islep shig'ariw elementlerinin', mu'ta'j qunlarinin' ha'reketi, jumis waqtında

sariplang`an miynet, natura tu`rinde aling`an o`nim ha`m usi ka`biler tuwrisindag`i ma`sele bolip tabiladi. Tap mine usinnan materialliq bayliqlar jaratiw protsessinde sotsialliq miynet ha`reketinin`, miynet sarpi esabin ju`ritiwdin`, tiyisli na`tiyjelerinin` da`slepki tiykari-natura zat tu`ri kelip shig`adi. Usi ko`z-qarastan kelip shiqqan halda, ekonomikalik na`tiyjelilik tuwrisinda, na`tiyjeler ha`m sarp-qa`rejetlerdin` salistirmasi tuwrisinda miynet o`nimdarlig`ina, fond qaytimi, kiritilgen qarjilardin` o`zin qaplawina qarap pikir ju`ritiw mu`mkin;

- bazar qatnasiqlarina tiykarlang`an ko`p ukladli ekonomikanin` tikleniwi protsessinde awil xojalig`inda mu`lkshiliktin` tu`rli formalarina tiykarlang`an tu`rli xojaliq ju`ritiwshi sub`ektlar ortasinda agrar resurslardan ha`reket bag`dari olardan alinatug`in payda da`rejesinin` o`siw su`wretine sa`ykes ra`wishte alip barilip atirg`an ekonomikalik-sotsialliq reformalardin` tu`pkilikli maqsetlerin a`melge asiriw ko`z-qarasinan qayta bo`listiriwi ta`biyiy ha`m bunda o`tiw da`wirinin` talaplari shen`berinde ma`mleket aktiv rol oynawi kerek. Sonin` menen birge, ka`rxanalarg`a tan`law tiykarinda ma`mleket buyirtpasi beriw, defitsit materialliq-texnika resurslarin` jen`illikli satiw, saliq ha`m kreditler boyinsha jen`llikler beriw, za`ru`rlik jag`daylarda kapital qoyilmalardi ma`mleket byudjeti qarjilari esabinan finanslastiriw, jen`illetilgen bahalar belgilew ha`m usi siyaqli basqa ekonomikalik qollap-quwatlaw faktorlarinin` a`mel qiliwi islep shig`ariw resurslarinan na`tiyjeli paydalaniw ushin ken` imkaniyat jaratadi;

- awil xojalig`i eginlerinin` o`nimdarlig`i ha`m sharwa mallari o`nimdarlig`i pa`seyiwi ha`m awil xojalig`i o`nimleri jetistiriw ko`lemleri kemeyip ketiwinin` tiykarg`i sebepleri, bizin` pikirimizshe, suwg`arilatug`in jerlerdi shor basiw protsessinin` ku`sheyip bariwi suw resurslarinin` jetispewshiligi jerlerdin` meliorativ halatlarinin` jamanlasiwi, suwdin` minerallasiw da`rejesi 0,33 protsentten 1,2 g/l aliwi, kollektor-drenaj shaqapshalarinin` o`z waqtinda ha`m sapali tazalanbay atirg`anlig`i, almaslap egiw diziminin` ilimiy-a`meliy usinislarg`a sa`ykes ra`wishte du`zilmegenligi bolip tabiladi. Bul diyxanshiliq ma`deniyatin jetilistiriwge unamsiz ta`sir ko`rsetpekte;

- bazar mexanizmleri ja'rdeminde rawajlaniwi to'men xojaliqlardi ortasha ha'm aldag'i xojaliqlar da'rejesine jetkiziw awil xojalig'i o'nimleri jetistiriw ko'lemlerin ko'beyttiriwdin' tiykarg'i rezervi esaplanadi. O'nim jetistiriwdi ko'beyttiriw, xojaliqlardin' ekonomikalik xizmetleri ko'rsetkishlerin aldag'i fermer xojaliqlari da'rejesine jetkiziw arqali erisiw mu'mkin. Usi mashqalalardin' ba'rshesi real waziypalar bolip, talap-usinis ha'm ba'sekini ta'miyinlewden ibarat bazar ekonomikasinin' ob'ektiv nizamlari tiykarinda sheshiliwi mu'mkin.

PAYDALANILG`AN A`DEBIYATLAR DIZIMI

1. Karimov I.A. 2014 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2015 yilga mo`ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo`nalishlariga bag`ishlangan Vazirlar Maxkamasining majlisidagi ma`ruzasi// Xalq so`zi, 2015 yil
2. Karimov I.A. O`zbekiston xalqiga yangi yil tabrigi. – “Xalq so`zi” gazetasi.
3. Karimov I.A. Mamlakatimizda demoraktik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi- T.: O`zbekiston, 2010.
4. Karimov I.A. Demokratik isloxotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish – mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy mezonidir.–T.: 19.T. O`zbekiston, 2011.
5. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari. – T.: O`zbekiston, 2009.
6. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. – T.: O`zbekiston, 2010.
7. Karimov I.A.«Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash – mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti» mavzusidagi xalqaro konferentsiyaning ochilish marosimidagi nutq // Xalq so`zi, 2012 yil 18 fevral`.
8. O`zbekiston Respublikasi Qonuni «Fermer xo`jaligi to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasi Qonuniga o`zgartirishlar va qo`shimchalar kiritish haqida. O`zbekiston Respublikasi Qonunchilik to`plami 40-41 sonlar, 433-modda. 692-II-son. – T.: 2004.
9. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. || Toshkent, «O`zbekiston», 2003 yil.
10. O`zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. || Toshkent, «O`zbekiston», 1997 yil.

11. O'zbekiston Respublikasining «Mulk to'g'risida» gi Qonuni. Toshkent, «O'zbekiston», 1990 yil, (1993 yil 7 may, 1994 yil 24 sentyabrda kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar bilan)

12. O'zbekiston Respublikasining «er kodeksi». || Toshkent, «O'zbekiston», 1998 yil.

13. O'zbekiston Respublikasining «Fermar xo'jaligi to'g'risida» gi Qonuni. Toshkent, 1998 yil.

14. O'zbekiston Respublikasining «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida» gi Qonuni. || Toshkent, 1998 yil.

15. O'zbekiston Respublikasining «Dehqon xo'jaligi to'g'risida» gi Qonuni. Toshkent, 1998 yil.

16. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Fermarlarni, xususiy tadbirkorlarni va kichik va o'rta biznesning boshqa sube'ktlarini qo'llab - quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida» gi Qarori. || Toshkent, 2000 yil 4 mart.

17. Abduraxmanov Q. X., Mamarasulov F. Mehnat iqtisodi.–T.: TDIU, 1996. –230 b.

18. Abdurahmonov Q. X., Xolmo'minov M.R. Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi. – T.: TDIU, 2004.-208 b.

19. Gasanov M., e.Sokolov. Trudovoe zakonodatel'stvo Uzbekistana v voprosax i otvetax. - T.: O'qituvchi, 2000. – S. 502.

20. Gasanov M.Yu., Sokolov A.e. O'zbekistonning mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlari: savollar va javoblar. – T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 1999. – 528 b.

21. B. Umurzaqov, M. Rahimov Mehnat munosabatlari va mentalitet. – T.: O'zbekiston, 2005.

22. Agrar sohada islohotlarni yanada chuqurlashtirish muommolari va echimlari. T-2002 yil. «MEHNAT».

23. Fermarlik faoliyatining huquqiy va iqtisodiy asoslari. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. Toshkent -2007 yil.

24. Fermerlik faoliyatining huquqiy va moliyaviy asoslari. Toshkent “Universitet” 2005 yil.

25. O`zbekistonda fermer xo`jaligini yuritish asoslari. Toshkent- Voris-Nashriyot. 2007 yil.

26. Xakimov R., Otaqulov M., Yusupov E., Yusupov M.S. Agrosanoat majmuasi iqtisodiyoti. – (O`quv qo`llanma) T., TDIU, 2004.-160 b.

27. O`zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi rasmiy sayti: <http://www.agro.uz>.

28. O`zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti: <http://cbu.st.uz>.

29. O`zbekiston banklari Assotsiatsiyasi rasmiy sayti: <http://uba.uz>.